

VERSO

Irada lomtöréneti folyóirat

2018/2

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2018/2

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2018/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Balázs-Hajdu Péter
Bozsoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

EFOP-3.4.3-16-2016-00005

Korszerű egyetem a modern városban: Értékközpontúság,
nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási modellben

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

BOGNÁR PÉTER	
Alfabetizáció a késő középkori, kora újkori Magyarországon	7
GESZTELYI HERMINA	
Mit keres a szoknya az asztalon?	
Bethlen Kata fogarasi adományainak elemzése.....	23
SZABÓ-REZNEK ESZTER	
K. Papp Miklós és egy értelmiségi hálózat	
A kulturális elit alakulása és működése a 19. század végi Erdélyben	35

KRITIKAI LAPOK

SZOLNOKI ANNA	
A filológia piacán: kettő lett, maradhat?	
(Kazinczy Ferenc művei, <i>Költemények I–II.</i> , s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2018.)	49
FARKAS EVELIN	
Karakterkörkép	
(KUCSERKA Zsófia, <i>Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben</i> , Bp., Ráció, 2017.)	61
ZSEMBERY BORBÁLA	
A „Jókai-küldetés”, avagy mi legyen Jókai Mórral?	
(A <i>kispróza nagymestere: Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról</i> , szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városáért Közalapítvány, 2018.)	67

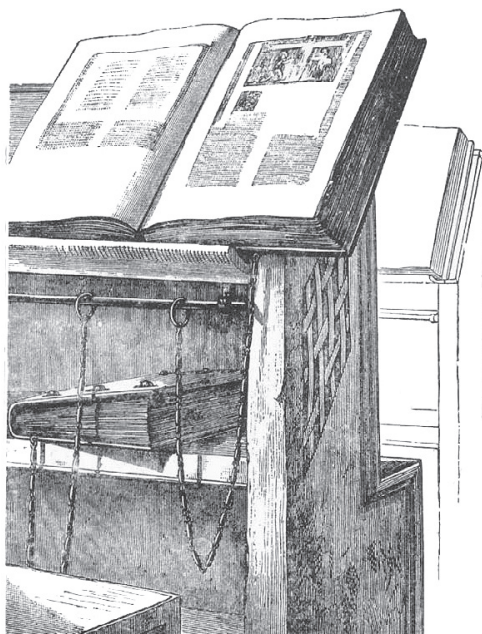
HASZNOS MULATSÁGOK

BALÁZS-HAJDU PÉTER	
Balassi Bálint ekhós versei és a közköltészeti hagyomány	75

FILLÉRTÁR

KÖLCSEY FERENC	
Rövid Laistroma a' Debreczeni Grammatika' hibás állításainak	91
KÖLCSEY FERENC	
Rövid Lajstromok, a' Cons[iliarius]. Aranka György Grammat[ikai]. hibájának, az Erdélyi Társaság' Első Kötetében.....	101
ONDER CSABA	
Két Kölcsey-kézirat a nyelvújítási harcok időszakából.....	105

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Bognár Péter

Alfabetizáció a késő középkori, kora újkori Magyarországon

A következő szakirodalmi összefoglaló a magyar nyelvű világi költészet kialakulását vizsgáló, Horváth Iván vezette OTKA-projekt (109127) segédanyaga. Ahhoz, hogy világosabb képet kapjunk a környezetről, amelyben – a fennmaradt adatok tanúsága szerint valamikor a 15. század közepe táján – egyszerre igény mutatkozott világi tematikájú versekre, a téma kutatóinak eredményeire támaszkodva megpróbáltuk megrajzolni, hogy milyen szinten lehetett akkortájt a magyarországi írni és olvasni tudás.

A magyar királyság különböző fejlődési pályán mozgó rétegeinek az írással, az írott szövegekkel való kapcsolata két többé-kevésbé elkülöníthető módszertan segítségével vizsgálta a kutatás. Az egyik, a modern magyar irodalomtudomány kezdetei óta folyamatosan kimutatható megközelítés az írásbeliséget a maga sokféleségében igyekszik leírni, érdeklődésének középpontjában az írástudatlanság és az alfabetizáltság két pólusa közti átmeneti formák állnak, tehát azt vizsgálja, hogy egy közösség vagy egy társadalmi réteg mikor, hogyan került kapcsolatba az írás mesterségével, illetve az írott szövegekkel.¹ Ezzel az alapvetően kvalitatív jellegű megközelítéssel szemben a másik, az 1970-es években megjelenő kutatási irány a kvantitatív szempontokat helyezi előtérbe, és azt vizsgálja, hogy a társadalom egy adott rétegében

¹ Lásd például: CSERNÁTONI Gyula, *Az erdélyi szászok oktatásügye*, Századok, 1893, 478–490; IVÁNYI Béla, *Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVI. században*, Magyar Könyvszemle, 1911, 132–146, 215–226, 301–318; ISTVÁNYI Géza, *A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása*, Bp., 1934; ILA Bálint, *Az írásbeliség szerepe a XVII. századi gazdasági igazgatásban*, Levéltári Közlemények, 1946, 27–46; MOLLAY Károly, *Többszínűség a középkori Sopronban*, Soproni Szemle, 1967/1–5, 155–171, 205–223, 317–333; 1968, 37–58, 130–150; JAKÓ Zsigmond, *A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben* = J. Zs., *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976, 25–36; TAKÁCS Lajos, *A paraszti írásbeliség XVII. századi történetéhez*, MTA Nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei, 1979/3–4, 361–369; FÜGEDI Erik, *Kolduló barátok, papok, nemesek*, Bp., Magvető, 1981; BAK Borbála, *Városi írásbeliség a XVIII. században*, Magyar Herold, 1984, 294–310; DRASKÓCZY István, *Litteratusok egy Pest környéki nemes családban a XIV–XV. században*, Magyar Herold, 1984, 155–175; KUBINYI András, *Írástudás és értelmiségi foglalkozásuk a Jagelló-korban*, Magyar Herold, 1984, 186–208; KUBINYI András, *Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban*, Soproni Szemle, 1999/4, 331–342; PÉTER Katalin, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. század második felében*, Századok, 1985/4, 1006–1028; PÉTER Katalin, *Az olvasó nő eszménye a 17. század elején* = P. K., *Magánélet a régi Magyarországon*, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2013 (Magyar történelmi emlékek: Értekezések), 25–33; CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtörténet*, Bp., Gondolat, 1987.

mikor milyen magas lehetett az alfabetizáltak száma.² Mindkét megközelítés igazsága könnyen belátható. Egyrészt világos, hogy az írás- és olvasástudás, valamint az analfabetizmus a gyakorlatban soha sem vegytisztán jelentkeznek. Az középkorban és a kora újkorban például gyakori, hogy valaki olvasni tudott ugyan, de írni nem, sőt még ezt a csoportot is tovább szűkíthetjük azokra, akik tudtak olvasni, de csak nyomtatott szöveget. Ezeknek az átmeneteknek a leírása tehát elengedhetetlen.³ Másrészt viszont a jellemzően aláírás-vizsgálatokkal dolgozó, kvantitatív módszertan eredményeit is nehéz volna vitatni. Az aláírások, illetve az azokat helyettesítő keresztek tömeges feldolgozásából nyert adatok akkor is számszerűsíthetővé teszik az íráshoz való viszonyt, ha az írásbeliség mibenlétét esetenként nem definiálják.⁴

A következő szakirodalmi összefoglalás a két megközelítésmód eredményeit összegezve igyekszik bemutatni az eddigi kutatások alapján kirajzolódó, a világi társadalom egy-egy csoportjának olvasás- és írástudására vonatkozó képét. A fejezetek előbb az adott társadalmi csoportra vonatkozó kvantitatív jellegű adatokat gyűjtik össze, majd arra kíváncsiak, hogy a kvalitatív jellegű vizsgálatok cáfolják-e az előbbieket alapján kirajzolódó képet.

Az áttekintés négy társadalmi réteget különböztet meg: arisztokrácia, köznemesség, szabad királyi városok lakossága és parasztok. Mivel az első országos népszámlálás, amely foglalkozik a népesség írni és olvasni tudásával, 1870-ben készült,⁵ az ezt megelőző időszakból legjobb esetben is csak egyes területekről vannak adataink, de a témát statisztikai eszközökkel ezeken a területeken is csak a 18. század elejétől sikerült vizsgálnia a kutatásnak.

Arra, hogy az alfabetizáció folyamatának vizsgálata kora újkorban számolni kell az írástudatlan, de olvasni tudó félalfabétákkal, először Margaret Spufford

2 BENDA Kálmán, *Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években*, Somogy megye múltjából: Levéltári évkönyv, 1977, 123–133; FÜGEDI Érik, *Kolduló barátok, papok, nemesek*, Bp., Magvető, 1981; MISKOLCZY Ambrus, *Az írni tudás és a társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820-30-as években* = *Ráday Gyűjtemény Évkönyve II.* 1981, 121–135; HUDI József, *Írni tudás Veszprém vármegyében a XIX. század közepén* = *A Dunántúl településtörténete: Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. Század)*, szerk. SOMFAI Balázs, Veszprém, 1989, 457–465; HUDI József, *Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben*, Levéltári Szemle, 1995/4, 38–46; HUDI József, *Könyv és társadalom: Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Bp., OSZK–Gondolat, 2009 (Nemzet téka), 56–98; TÓTH István György, *Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon*, Acta Papensia, 2002, 31–37.

3 Az alfabetizáltság fokozatairól lásd TÓTH, i. m., 31–34.

4 Az alfabetizáció kutatástörténetét összefoglalja SZ. KRISTÓF Ildikó, *Statisztikák, használatok, olvasatok: Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század)* = *Történeti forrás – néprajzi olvasat: Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*, szerk. FÜLEMILE Ágnes, Kiss Réka, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet – L' Harmattan, 2008 (Documentatio Ethnographica, 23), 209–224; HUDI József, *Könyv és társadalom...*, i. m., 7–18, 56–58; Anna ADAMSKA, *The Study of Medieval Literacy: Old Sources, New Ideas* = *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, eds. Anna ADAMSKA, Marco MOSTERT, Turhoud, BREPOLs, 2004 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 9), 13–47.

5 Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, Pest, Athenaeum, 1871.

vizsgálata nyomán helyezett nagyobb hangsúlyt a kutatás. Spufford meggyőzően bizonyítja, hogy a 17. században a kisiskolásokat előbb olvasni tanították; akik tehát csak rövid ideig tanultak, írástudatlanok maradtak, az olvasás mesterségét még elsajátíthatták.⁶ A csak olvasni tudók arányát Benda Kálmán és Tóth István György a nyugat-magyarországi falvak 18. századi lakosságára vonatkozó becslései néhány százalékosra teszik,⁷ de ennek a rétegnek az aránya – legalábbis a parasztok körében – a Benda és Tóth feltételezte értéknél biztosan magasabb volt. Az 1870-es népszámlálás a csak olvasni tudók arányáról nem készít megyékre lebontott értékelést, az országrészekre vonatkozó kimutatókban megkülönbözteti viszont a városi és a vidéki lakosságot. A felmérés szerint a magyarországi vidéki – tehát nagyrészt paraszti – társadalomba tartozó férfiak és nők (itt és a továbbiakban is mindig egész számmra kerekítve) 42, illetve 26%-a tudott írni is, olvasni is, de további 9, valamint 19% azoknak az aránya, akik olvasni tudtak ugyan, de írni nem. Ugyanez a városban élők esetében 67/47%, illetve 2/6%.⁸ A csak olvasni tudó vidéki férfiak/nők az olvasni is, írni is tudókhoz viszonyított aránya a 19. század második felében eszerint 21/73%, a városi férfiak/nők között 3/13%. Mivel ezek az adatok a többi országrészben (Erdély, Fiume város és kerülete, Horvát-Szlavónország, határőrvidék) is hasonlóan alakulnak, úgy tűnik, hogy a csak olvasni tudók aránya egyrészt a vidéki társadalomban, másrészt a nők között korábban is jóval magasabb lehetett a Benda és Tóth által becsült értékeknél.⁹

Arisztokrácia

Az arisztokrácia alfabetizációjának folyamatát statisztikai eszközökkel nem vizsgálta a kutatás, de a ránk maradt adatok alapján úgy tűnik, hogy e társadalmi réteg férfi tagjai nagyobb számban a 15. és a 16. század közepe közötti időszakban sajátítják el az írás mesterségét. Sokat idézett adat, hogy a pozsonyi békeszerződést (1491) a magyar küldöttségben tárgyaló Báthory István erdélyi vajda, Gutti Ország László lovászmester és Rozgonyi László kamarásmester nem tudta saját kezű aláírással hitelesíteni,¹⁰ de az írástudatlanság az arisztokrácia férfi tatjainak körében

6 Margaret SPUFFORD, *First steps in literacy: the reading and writing experiences of the humblest seventeenth-century spiritual autobiographers*, Social History 1979/4, 407–435.

7 BENDA Kálmán, *Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években...*, i. m., 132; TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA TTI, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17), 80.

8 Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 231.

9 A csak olvasni tudók a nők között magas arányát Hudi József a nők társadalmi szerepével magyarázza. „A nők körében megkésve kezdődött az alfabetizáció, s lassabban is haladt előre. Ugyanakkor hosszú időn át nagyobb volt a »szakadék« a csak olvasni, valamint az írni-olvasni tudók között. Mindkettő a nők sajátos gazdasági-társadalmi helyzetével függött össze. A férj felügyelete alatt élő asszony működésikörea hagyományos világban a háztartásra és a gyermeknevelésre terjedt ki. Az ének- és imakönyv, az ábécéskönyv forgatásához a nép körében sokáig semmi szükség nem volt az írni tudásra.” (HUDI József, *Könyv és társadalom...*, i. m., 73.)

10 FRAKNÓI Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*, Bp., Athenaeum, 1896 (A magyar nemzet története, 4), 352.

ekkor már nem volt általános. Kubinyi András ötven Jagelló-kori végrendeletet elemez, ezek közül kilencet a risztokra a férfi, hármat a risztokra a nő állított ki (a többi köznemes férfiaktól és asszonyoktól származik). A saját kezűleg aláírt végrendeletek aránya a teljes anyagban 18%, csak férfiakra szűkítve a vizsgálatot: 23%, az a risztokratákra korlátozva: 55,5%,¹¹ vagyis a 15–16. század fordulóján Kubinyi által vizsgált arisztokraták fele már le tudta írni a nevét, a főnemesi réteg férfi tagjainak körében a 16. század végére pedig már általános az írás- és olvasástudás.¹²

Az uralkodóház női tagjai után¹³ az arisztokrata asszonyok a 15. század második felében kezdenek el olvasni. A *Mária-zsoltosmát*, a *János evangélium* bevezetőjét, Petrarca hétbűnbánatizsoltárát és a néhány magánimátt tartalmazó *Festetics-kódexet* (1492–1494), illetve a *Mária-zsoltosma* vesperását, Szent Brigitta tizenöt imáját és a magánimádságokat tartalmazó *Czech-kódexet* (1513) a nagyvázsönyipálosok Kinizsi Pál felesége, Magyar Benigna számára állították össze,¹⁴ de 1533-ban Komjáti Benedek is arisztokrata asszony, Perényi Gáborné Frangepán Katalin számára fordítja le Pál leveleit.¹⁵ Az írástudás iránti igény a főrangú nők körében a 16. század közepe táján jelentkezett. Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsai Orsolya levelezését idézve Tóth részletesen elemzi, hogy a 16. század közepe táján az írás még a legműveltebb asszonyoknak is megerőltető feladatot jelentett. Kanizsai Orsolya jól tud írni, de mivel kevéssé gyakorlott, ha beteg vagy ha sietnie kell, ő is íródeáknak diktál. Garai Bánffy Borbála, Zay Ferenc kassai főkapitány felesége nem tud írni, de a század második felének közepén ez már nem evidens, Zay Ferenc 1568-ban meg is próbálja rábeszélteni az írás mesterségének elsajátítására (az ekkor legalább negyvenöt éves Bánffy Borbála a kérést korára való hivatkozással elutasítja). Czobor Erzsébet, Czobor Imre nádori helytartó lánya férjhezmenetelekor (1592) még nem tud írni, a házasságkötés után nem egész két évvel – férje, Thurzó György, a későbbi nádor nagy örömeire – egy levelét már saját kezével veti papírra. A Tóth által részletesebben vizsgált nyugat-dunántúli arisztokraták feleségei körében az írástudása 17. század közepére válik általánosan elterjedtté, de a betűk vonalvezetése legtöbbször még ekkor is „gye-

11 KUBINYI András, *Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban...*, i. m., 331–332.

12 TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, i. m., 139.

13 Az apácaként nevelkedő Szent Margit 13. századi példáját nem számítva, a 14. századtól vannak adatok arra, hogy az uralkodóház női tagjai már megtanultak olvasni. Károly Róbert özvegye, Łokietek Erzsébet breviáriumáról végrendelkezik, Nagy Lajos feleségének misszáléja és breviáriuma is volt, lánya – a későbbi lengyel királynővé választott Hedvig – lengyelül olvasta a Bibliát. Nem Magyarországon tett szert műveltségre, de a magyarországi írásbeliség elterjedése szempontjából mindenképpen meg kell említeni a külföldi uralkodóházak 15. századtól Magyarországra házasodó, művelt nőtagjait; Hunyadi Mátyás feleségét, Aragóniai Beatrixot Galeotto olvasott emberként mutatja be, ahogyan Candale-i Anna és Habsburg Mária is művelt hercegnőként érkeznek az országba. Vö. KORONDI Ágnes, *Író és olvasó nők a középkori Magyarországon = A szoltártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., PIM, 2014, 48–51.

14 KERTÉSZ Balázs, *Festetics-kódex = „Látjátok feleim...”: Nyelvmemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. MADAS Edit, Bp., OSZK, 2009, 342; KORONDY, i. m., 51.

15 *Epistolae Pavli lingva Hvngarica donatae: Az zenth Paal leueley magyar nyeluen*, ford. KOMJÁTI Benedek, Krakkó, Vietor, 1533 (RMNy 13).

rekes, iskolás, gyakorlatlan”. Gróf Balassa Zsuzsanna tudott írni, de 1690-ben „igen nehezen formálódó betűkkel és teljesen fonetikus helyesírással írta meg végakarátát, például »az Isten bírói széke előtt is« szavakat így írta: »asisten bérogy sziki előttes«”. Az ország más vidékein az arisztokrata nők között még később válhatott általánosan elterjedté az írás ismerete. Bethlen Miklós önéletírásában feleségére, Kun Ilonára mint „tudós, jó hamar író” emberre emlékszik vissza, „Erdélyben tehát még a 17. század második felében a főúri asszonyok között is kiemelkedő dolognak számított, ha valaki »jó hamar író« volt”.¹⁶

A fenti adatok alapján úgy tűnik, hogy az arisztokrácia tömeges alfabetizálódása valamikor az 1450–1550 közötti időszakra tehető. A férfiak körében a 15. század második felében kezdetett elterjedni az írástudás, a századfordulón már nem ritka a legalább a nevét leírni tudó arisztokrata férfi, a 16. század közepére pedig a társadalom e rétege már jól ír. Ugyanez a folyamat az arisztokrata asszonyok között 1550–1650 között játszódott le, az írni tudás a 16. század közepe táján körükben még kivételes jelenség lehetett, míg száz évvel később már – ha nem is túl jól, de – jellemzően tudnak írni.

A fenti adatok alapján kirajzolódó kép a 16. század arisztokrácia könyvkultúrájáról rendelkezésünkre álló ismeretek megerősíteni látszanak. Míg a 16. század közepétől kezdve számos arisztokrata családnak volt kisebb-nagyobb könyvtára,¹⁷ addig a 16. század első feléből sokkal kevesebb magángyűjteményről van adatunk,¹⁸ az ezt megelőző időszakból Csapodi Csaba áttekintése pedig már csak két arisztokrata könyvgyűjtőt (Drágfi Tamás és Werbőczy István) tud említeni.¹⁹

Köz- és kismanesség

A nemesség alfabetizációjának vizsgálatában a statisztikai eszközökkel feldolgozott időszak a 18. század elejétől kezdődik, de ekkortól is csak Vas megyéről van átfogó elemzésünk. Tóth István György az aláírások, illetve az aláírásokat helyettesítő keresztek vizsgálata alapján a 18. század folyamán a Vas megyei kismanes (100 holdnál kisebb birtokon gazdálkodó) férfiak írástudásának átlagát 27%-osra méri, de vizsgálata a század első és második fele között lényeges különbséget mutat. Értelmezhető adatmennyiség először az 1721–1740 közötti időszakból marad fenn, az okmányokat aláírásukkal hitelesítő férfiak aránya ekkor 22%. Húszéves időszakokban haladva ez az arány egyértelmű javulást mutat: 20% (1741–1760), 25% (1761–1780), 39% (1781–1800).²⁰ Hasonló eredményre jut Hudi József is, aki több Veszprém megyei falu kismanesi társadalmát vizsgálta. Nemesvámoson a 18. század

16 TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, i. m., 139–143.

17 CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtörténet*, Bp., Gondolat, 1987, 106–109; MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon: A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Balassi, 2003, 139–150; MONOK István, *A művelt arisztokrata*, szerk. Bp., Kossuth, 2014.

18 CSAPODI, TÓTH, VÉRTESY, i. m., 92–93.

19 *Uo.*, 82. Lásd még: MADAS, MONOK, i. m., 81.

20 TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, i. m., 126.

végén 22 (41%) kisnemes férfi tudott írni, míg 32 (59%) írástudatlan volt, negyvenévesnél később, az 1831–1840 közötti évekre az írni tudó kisnemes férfiak aránya ugyanitt már 78% (175 kisnemes közül 137 írástudó), míg Balatonhenyén ugyanebben az évtizedben 52%, Kővágóörsön 63%, Köveskálón 78%, Monoszlón 73%.²¹ A 18. században már a kisnemesek olvasni tudására nézve is rendelkezünk kimutatókkal. A 18. századi, Vas megyei nemességvizsgálatok iratanyagát átnézve Tóth 119 esetben tudja egyértelműen megállapítani, hogy a tanúskodó férfi tudott-e olvasni. Eszerint a 119 tanú közül „mindössze 34 tudott olvasni (28,6%), míg 85 (71,4%) nem ismerte a betűket”. Fontos megjegyezni, hogy a zaránpár az idősebbek és a fiatalabbak között világos eltérést mutat, míg „a 17. században született nemesek közül 18 tudott olvasni és 70 nem” (az olvasni tudók aránya ebben a csoportban tehát 21%-os), addig a 18. században született nemesek között „11 olvasni tudót és 10 olvasni nem tudót találunk” (az olvasni tudók aránya: 52%). „A fejlődés egyértelmű, az öregebbek közül jóval kevesebb nemes ismerte a betűket.”²² A helyzet a vasisól eltérő felekezeti összetételű Borsod megyében sem volt sokkal jobb. A 18. századi nemességvizsgálatok iratanyagából itt 174 esetben állapítható meg egyértelműen, hogy a tanú tudott-e olvasni, eszerint a java részt református borsodi kisnemesek nagyjából fele ismerhette a betűket (olvasni tudók: 78 [45%], olvasni nem tudók: 96 [55%]). Az arány a vizsgálatot a mezővárosokra korlátozva sem javul, a 174 vallomást tevő kisnemes negyede miskolci lakos, de közülük csak 18 (40%) tudott olvasni, míg 27 (60%) a nalfabéta volt.²³

A birtokos (100 holdnál nagyobb birtokon gazdálkodó) nemes férfiak alfabetizációjának folyamatáról nincs statisztikai módszerekkel dolgozó áttekintés. A Vas megyei birtokos nemesség – elsősorban az e társadalmi csoportból kikerülő esküdtek – írástudásának vizsgálatára támaszkodó elemzése ugyanakkor azt mutatja, hogy a 16. századi általános a nalfabetizmus²⁴ után a társadalmi rétegben az írni tudása 17. század folyamán válik elterjedté, de még ebben a században is gyakori jelenség, hogy a vármegyei apparátusban írástudatlan esküdt dolgozik.²⁵ A vas megyei birtokos nemes férfiak körében az írástudás a 18. századra válik általános elterjedt jelenséggé, „a 18. században a Nyugat-Dunántúlon a vármegyei esküdtek és általában a birtokos nemesurak már mind tudtak írni. A családi levéltárak iratain nagy számban maradtak ránk az aláírásaik és egyetlenegy keresztet rajzolót sem találtunk közöttük”.²⁶

A nemes asszonyok alfabetizációjának folyamatáról statisztikai jellegű áttekintés megint csak a 18. századtól készült. A végrendeletek aláírásait vizsgálva a Vas megyei kisnemes asszonyok körében a 18–19. század folyamán úgy tűnik, még általános volt az írástudatlanság, az 1721–1880 közötti 130 okmány közül mindössze egyet (1%) hitelesített aláírással a testáló, 129 esetben kereszt helyettesíti az aláírást.²⁷ A borsod

²¹ Uo., 128.

²² Uo., 132.

²³ Uo., 135.

²⁴ Uo., 118.

²⁵ Uo., 118–121.

²⁶ Uo., 122.

²⁷ Uo., 145.

megyei nemességvizsgálatok adatai ezt az eredményt megerősíteni látszanak, a 18. századi eljárások során 15 kisnemes felesége tett vallomást, de a kérdéses iratokat egyikük sem tudta elolvasni.²⁸ Hudi József a 18. század utolsó évtizedét vizsgálva jut hasonló eredményre, ekkor a Veszprém megyei Nemesvámoson élő kisnemes asszonyok még szinte kivétel nélkül írástudatlanok (egyetlen ellenpéldát nem számítva a többi 40 asszony keresztrel helyettesíti az aláírását). A helyzet majd csak a 19. század közepe felé változik valamelyest, az 1831–1840 közötti időszakban a balatonhenyei, kővágóörsi, köveskáli és monoszlói kisnemes asszonyoknak már a 9–18% tud írni.²⁹

A birtokos nemes asszonyok alfabetizációjának folyamatáról nincs statisztikai módszerekkel dolgozó áttekintés. A társadalom e rétegében az országos átlagnál jóval fejlettebb Nyugat-Dunántúlon Tóth szerint valamikor a 17. század végén válik általánossá az írástudás, „a 17. század végén, 18. század elején a nyugat-dunántúli birtokos nemes családok leányai, asszonyai kevés kivétellel már tudtak írni, de az írásuk még bizonytalan, gyerekes”. Ilyen gyakorlatlan kézzel papírra vetett, „inkább rajzolt, mintsem írt” aláírást Tóth a 18. század közepe tájáról (1740-ből) is idéz, az írástudás az ország kevésbé alfabetizált területein a birtokos nemes asszonyok körében ekkor még nem általános. Kazinczy emlékirataiból tudjuk, hogy anyja, a német és latin nyelvű újságokat olvasó, „igen csinos” kézírású bihari főjegyző, majd főszolgabíró és országgyűlési követ, Bossányi Ferenc lánya olvasni tudott ugyan, de írni már nem.³⁰

Mikor kezdődött a nemesi réteg alfabetizációjának folyamata?

A 14–15. századi magyar nemes férfiak írástudására vonatkozó becsléseket Fügedi Erik készített. A dolgozat számos példán keresztül elemzi azt a középkori joggyakorlatot, hogy „a XIV–XV. században a nemesi státus, a leszármazás, sőt a birtokjog elbírálásánál tanúvallomás dönthetett”.³¹ A tanúskodás széleskörű elterjedtségéből Fügedi levonja a következtetést: „a rendszer Mátyás hangoztatta hatássonosságának és fontosságának elengedhetetlen előfeltétele, hogy az ország nemessége a szóbeliségben él, írásbelisége nincs, illetve ami van, az csökevényes.”³² A család-történeti feljegyzések teljes hiánya, a végrendeletek késői, a 15. század közepi elterjedése és korlátozott funkciója, ill. a levelezés megint csak a szóbeliség felé mutató sajátosságainak áttekintése³³ után a szerző megkísérelti számszerűsíteni, hogy a 15. században hány nemes tudhatott írni. A számítás a következő tételekből indul ki: hiteleshelyi (40 fő) és megyei (67 fő) nótáriusok, bírói irodák (nádor, országbíró, vajda, szlavón bán) alkalmazottai, illetve azok helyettesei (56 fő), nemes származású kincstári alkalmazottak (80–160 fő), az uradalmakban dolgozó deákok (400 fő). A világi adminisztrációban a vizsgált időszak vége felé eszerint legalább 700 nemes származású írástudó dolgozott, ehhez jön hozzá a papi pályán tevékenykedő, nemesek száma (49 káptalannal számolva 196 dignitárius, 100 főesperes, 400 gazdag plébá-

²⁸ Uo., 135.

²⁹ Idézi Tóth István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz... i. m.*, 128.

³⁰ Uo., 143–144.

³¹ Fügedi Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek, i. m.*, 445.

³² Uo., 445.

³³ Uo., 451–455.

nián dolgozó pap, összesen – kerekítve – tehát megint 700 fő). A végösszeg – amely „mindenképpen az alsó határt jelenti” – tehát 1400 fő, ez a durván 40 ezres nemesség 3,5%-a.³⁴ A Fügedi által kikalkulált réteg 14–15. századi folyamatos jelenlétét a részletvizsgálatok megerősítik.³⁵

A fenti adatok, példák és becslések alapján a következő kép rajzolódik ki. Egyrészt úgy tűnik, hogy a nemesség két vagyoni alapon elkülönülő rétege, a 100 holdnál nagyobb birtokon gazdálkodó birtokos nemesek csoportja, és az ennél kisebb vagyonnal rendelkező kismemesek alfabetizációjának folyamata markánsan eltér. Míg a birtokos nemes férfiak a 18. századra már mind, feleségeik és lányaik pedig részben alfabetizáltak (a csak olvasni tudók arányát itt megint nem tudjuk megbecsülni), addig a kismemes férfiak és a kismemes nők írás- és olvasástudásának szintje még a 18. század végén, az ország legfejlettebb régióiban sem lehetett sokkal magasabb 40, ill 10%-nál.

Ezt a jellemzően az írástudást mérő adatok alapján kirajzolódó képet a nemesség könyvkultúrájára vonatkozó ismereteink nem cáfolják. Abban minden kutató egyetért, hogy az olvasástudás nehezen feltérképezhető szintje a könnyebben vizsgálható írástudásé fölött kellett, hogy legyen, elvileg tehát feltehetjük, hogy az olvasni tudók aránya a fenti ábrán bemutattaknál jóval kedvezőbb is lehetett. A nemesség olvasmánya irólránk maradt adatok alapján ez a hipotézis azonban kevésbé tűnik valószínűnek, a kirajzolódó kép sokkal inkább azt mutatja, hogy akik írástudatlanok voltak, olvasni sem igen olvastak. Tóth István György vizsgálatainak eredménye szerint, „a részletesen összeírt taxalista kismemesi háztartásokból kevés kivétellel mindig hiányzik a könyv, és ha egy-egy esetben ennek lehetett is más magyarázata, az esetek többségében – közelebbről meg nem állapítható arányban – ez még sem jelentett mást, mint azt, hogy a legtöbb vasi kismemesnek egyetlen könyve sem volt”. Tóth három 18. [17.?] századi vasi kismemes hagyatékában talál könyvet, az összesen 12 kötetből kettő iskolai tankönyv, egy Biblia, egy énekeskönyv, egy jámbor olvasmány, egy katekizmus, hat pedig imakönyv.³⁶ A vasi birtokos nemesek tulajdonában a 18. századtól kezdve már lényegesen több könyvet találunk, de még ebben a társadalmi rétegben is gyakori az egy-két kötetes könyvtár. Cseh Istvánnak – egy gazdasági feljegyzések készítésére szolgáló jegyzetfüzetet nem számítva – egyetlen kézíratos, német nyelvű (feltehetően német anyanyelvű felesége által használt) imakönyve volt (1754), Kis Mihály (1771), Kelemen László (?) és Szecsődi István (1746) után kilenc-kilenc könyv maradt (utóbbi kötetek közül három magyar nyelvű, „asszonynak való” imakönyv), míg Peőczy Ferenc 1799-es hagyatéki leltára tizenhárom kötetet sorol fel. Tartalmukat tekintve a gyűjteményekben „jogi kézikönyvek, imakönyvek, esetleg Biblia, egy-egy »historikus« könyv, régi, megőrzött tankönyvek, szótárak, valamint orvosságok és konyhai finomságok valószínűleg kézzel írt receptjei” maradtak fenn.³⁷ A

³⁴ Uo. 456–457.

³⁵ MAKKAJ László, *Pest megye története*, Bp., 1958, 93; BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971; DRASKÓCZY István, *Litteratusok egy Pest környéki nemes családban a XIV–XV. században*, Magyar Herold, 1984, 155–175.

³⁶ TÓTH, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, i. m., 198–199.

³⁷ Uo., 199–201.

vasi birtokos nemesség magánkönyvtárainak méreteire jellemző, hogy az Ostffy Ferenchagyatékában fennmaradt húszkötetes gyűjteményt Tóthmár „határeset”-ként tárgyalja (erre „már nem mondhatjuk, hogy csupán néhány kötetet tartott, de azt sem, hogy szép könyvtára volt”,³⁸ a két leggazdagabb könyvtárral rendelkező vasi birtokos nemesnek, Weöres Mihálynak (1760) és Nagy Dávidnak (1781) 99, ill. 185 kötetből áll a gyűjteménye.³⁹ Tóth kimutatásainál – igaz – jóval kedvezőbb kép alakul ki Monok István országos áttekintéséből, ő már a 16. század végéről is ismer legalább 171 kötetből álló köznemesi könyvtárat.⁴⁰

Városi lakosság

A szabad királyi városok lakosságának írás- és olvasástudásáról az 1870-es népszámlálás ad először országos szintű, megbízható adatsort. Az áttekintés Magyarországon és Erdély területéről 79, Horvát-Szlavonországból 8, a határőrvidékről pedig 12 szabad királyi várost, ill. Fiume városát vizsgálja. Az aalfabetizmus szintje a vizsgált városok között nagy eltérést mutat; a legjobb eredményt Kőszeg hozza, itt a 6 évnél idősebb lakosság alig több, mint 15%-a nem tud se írni, se olvasni. Ugyanez az adat a lista utolsó helyén végző Széken 85% fölött alakul, a többi város a két szélső érték között folyamatos átmenetet képezve egyenletesen oszlik meg.⁴¹ Az országrészek átlagát tekintve a következő adatokat kapjuk (írni és olvasni tudó, 6 évnél idősebb városi lakosság aránya): Magyarország 55%, Erdély 41%, Fiume város és kerülete 55%, Horvát-Szlavonország 52%, határőrvidék 52%.⁴² A magyar királyság egészét egységesen kezelve 1870-ben a városi lakosságnak tehát a fele (51%) tudott írni és olvasni is. A nemek közötti különbség a városi írni és olvasni tudó rétegben nem mutat nagy eltérést, a városi nők és a városi férfiak alfabetizációjának szintje közelebb áll egymáshoz, mint a városi és a vidéki társadalom írástudása (írni és olvasni tudó, 6 évnél idősebb városi nők/férfiak aránya, egész számra kerekítve): Magyarország 47/64%, Erdély 32/51%, Fiume 48/63%, Horvát-Szlavonország 46/59%, határőrvidék 42/62%, országos átlagban tehát: 43/60%.⁴³ Ugyanez figyelhető meg az írni és olvasni is, illetve a csak olvasni tudók között, a városokban az utóbbi réteg – a határőrvidéket leszámítva – csak néhány százalékot tesz ki (írni és olvasni/csak olvasni tudók aránya): Magyarország 55/4%, Erdély 41/5%, Fiume 55/0%, Horvát-Szlavonország 52/1%, határőrvidék 51/17%.⁴⁴

Az 1870-es népszámlálást megelőző időszak városi lakosságának írástudásáról nincsenek statisztikai módszerekkel dolgozó kimutatások. Pál Judita II. Lipót 1791-

38 Uo., 201.

39 Uo., 203–227.

40 MONOK, MADAS, i. m., 150–153.

41 Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, Pest, Athenaeum, 1871, 230–231.

42 Uo., 231–232.

43 Uo., 231–232.

44 Uo.

es trónra lépésének alkalmából tett hűségeskük aláírásait vizsgálva három erdélyi városról ugyan közöl számszerű adatokat, de ezek irreálisan magas eredményeket hoznak. Marosvásárhelyen – egész számra kerekítve – a listán szereplők 58%-a, Székelyudvarhelyen 90%-a, Sepsiszentgyörgyön 79%-a írta alá a hűségesküt, a mijóval meghaladja az 1870-es népszámlálás alkalmával mért szintet (akkor Marosvásárhelyen a hat évnél idősebb lakosságnak még mindig csak 53%-a, Székelyudvarhely 62%-a, Sepsiszentgyörgy 43%-a tudott legalább olvasni).⁴⁵ A korábbi magasabb eredmények – ahogyan arra Pál is felhívja a figyelmet – egyrészt arra vezethetők vissza, hogy az aláírók mind magasabb társadalmi réteghez tartozó férfiak, másrészt arra, hogy feltehetően nem minden aláírás saját kezű.⁴⁶

Mikorra tehető a városi lakosság alfabetizációs folyamatának kezdete? Az írásbeliség a magyarországi városok életében a 13. század közepétől kezd szerepet játszani. Az első magyarországi város által kiadott hiteles oklevél 1255-ben kelt Esztergomban, ezt követően előbb szórványosan, majd – 1290-től – egyre nagyobb tömegben maradnak fenn hasonló dokumentumok,⁴⁷ míg végül a 14. század közepéig minden nagyobb magyarországi városban megindul az oklevéladás. A városi írásbeliségnek ez az első korszaka ugyanakkor még erősen kapcsolódik az egyházi intézményrendszerhez, „a hiteleshelyek számos városban gyakoroltak döntő befolyást nemcsak egyes dokumentum-típusok formai elemeire, hanem a városi kancelláriák kialakulására általánosságban is”, így például Sopronban 1260-tól a 14. század közepéig a johannita rendház vezetői, „járt szottak szerepet a városi oklevélkiadásban”, Pozsonyban „a helyi társaskáptalan biztositotta az oklevél-kibocsátás személyi feltételeit”.⁴⁸ A fejlődés következő szakaszát jelzi, amikor már maguk a városi kancelláriák is hiteleshelyként kezdenek működni, „az előbbiekhöz hasonló tekintéllyel és jogkörrel”.⁴⁹

Az írásbeliség szempontjából legrészletesebben vizsgált város, Sopron esetében a 14. század közepétől kezdődő időszakot, „az írásbeliség megoszlásának korát” (1352–1631) Mollay Károly három fejlődési szakaszra osztja. „Az első szakaszban (1352–1450) a latin mellett megjelenik a német, a jiddis és a héber nyelvű írásbeliség (a magyar csak szórványokban), a világi papok (kevésbé a ferences szerzetesek) egyházi írásbelisége mellett kialakul a városi kancellária világi írásbelisége, a plébániai iskola működése viszont már a következő szakasz nem-kancelláriai, polgári írásbeliségét készíti elő. A második szakaszt (1451–1549) főleg a polgárság nem-kancelláriai írásbeliségének kibontakozása különbözteti meg az elsőtől; kéziratok, majd nyomtatványok forgalmazása a következő szakasz irodalmi műveltségének alapját veti meg. A harmadik szakaszban (1550–1631) jelenik meg a magyar nyelvű írásbe-

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ PÁL Judit, *Városfejlődés a Székelyföldön: 1750–1914*, Csíkszereda, Pro-Print, 2003 (Múltunk könyvek), 456–458.

⁴⁷ A Magyar Királyság városi hatóságai által 1255–1305 között kiadott, teljes szövegükben ismert oklevelek katalógusát lásd SZENDE Katalin, *A magyar városi írásbeliség kezdetei = Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*, szerk. BÁRÁNY Attila, DRESKA Gábor, SZOVÁK Kornél, Budapest–Debrecen, 2014, 435–458.

⁴⁸ Uo., 450.

⁴⁹ Uo., 451.

liség, amely a latinnal és a némettel együtt most már irodalmi szintre emelkedik (a jiddis és a héber viszont megszűnik).⁵⁰ Az első, a 14. és a 15. század közepe közötti időszakban tehát a latin mellett a népnyelvű, az egyházi mellett a világi írásbeliség is megjelenik már, de az íráshasználat jellemzően nem lép ki a városigazgatás hivatalos keretei közül. A polgári írásbeliség kibontakozása a következő száz év újdonsága. Ezt az időszakot „elsősorban az írástudók számának gyors növekedése, az írni-olvasni tudás, az írásbeliség kiterjedése, kézíratos, majd nyomtatott művek forgalmazása”, illetve „az írástudók társadalmi helyzetének emelkedése” jellemzi.⁵¹ A nótáriusok⁵² és az iskola mesterek⁵³ megbecsültsége a 15. és a 16. század közepe közötti száz évben folyamatosan növekszik, az előbbi csoport Schöckel Bernáttal kezdve már nem csak nótárius, hanem gyakranközjegyző is,⁵⁴ az utóbbi réteg elismertségének emelkedését jelzi, hogy Hengst Lénárd személyében 1508–1514 között a városi iskolának először lesz jómódú patrícius származású vezetője.⁵⁵ A tendencia, az írástudás megbecsültségének emelkedése a városi polgárság körében is jól kimutatható, „a fejlődési szakaszból már vannak adataink az írásolvasással nem hivatásszerűen foglalkozó, kereskedő vagy iparos polgárok írástudásáról” is.⁵⁶ Az írástudók legnagyobb részét kitevő kereskedőréteg mellett „pék, posztónyíró, ötvös és kalaposmester” írástudásáról maradtak fenn adatok, de az írástudók között már polgárraszonyt is találunk.⁵⁷

A fenti adatok alapján a városi lakosság alfabetizációs folyamatának kezdetét a 15. század közepére valószínűsíthetjük, úgy tűnik, hogy a 15. század közepe előtt a városokban is csak az adminisztrációban dolgozó néhány fő tudott írni és olvasni. A városi lakosság alfabetizációjának 1450 körülre becsült kezdete a magyarországi városok között a felső határt jelentheti; Sopron, Pozsony és Eperjes az 1870-es népszámláláson a városok rangsorának első felében végez; a száz vizsgált város közül Sopron a 3., Pozsony a 10., Eperjes a 38. leginkább alfabetizált város.⁵⁸

A becslést a városi könyvkultúrára vonatkozó adatok nem cáfolják. A soproni írásbeliség 1451–1549 közötti fejlődési szakaszának áttekintését Mollay az olvasmányanyagról tudósító adatok felsorolásával zárja, az első kéziratot hagyományozó végrendelettől (1457) kezdve a következő század közepéig számtalan – olykor egykét, más esetekben tíznél is több művet tartalmazó, jellemzően papi – magángyűjteményt említ.⁵⁹ Az 1393–1526 között – nagy többségükben a Mohácsot megelőző generáció (1495–1525) élete folyamán – kelt végrendeleteket átvizsgálva Szende

50 MOLLAY Károly, *Többszínűség a középkori Sopronban*, Soproni Szemle, 1967/3, 317–333, 317.

51 MOLLAY Károly, *Többszínűség a középkori Sopronban*, Soproni Szemle, 1968/4, 37–58, 37.

52 Uo., 37–45.

53 Uo., 46–47.

54 Uo., 40.

55 Uo., 46.

56 Uo., 47.

57 Uo., 48.

58 Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, *i.m.*, 230.

59 MOLLAY, *i.m.*, 19–56.

Katalin statisztikát is közöl, a 119 testamentum összesen 106 könyvről rendelkezik, ezek közül 102-t (96%) férfiak, 4-et (4%) nők hagyományoznak. Ha a férfiak közül kivesszük a papok által hagyományozott könyveket a két adat – 10 (71%), ill. 4 (29%) – sokkal kiegyenlítettebbé válik.⁶⁰ Pozsony 1415–1529 között kelt 883 végrendelete összesen 84 könyvet említ, ezek közül 75-öt férfiak (89,3%), 9-et nők (10,7%) hagynak a kijelölt örökösekre.⁶¹ Eperjesről 1515-ből maradt fenn először magánszemély könyvvásárlására vonatkozó adat,⁶² de a 16. század közepétől a korszakhoz képest már tekintélyes könyvgyűjtemények inventáriumai maradtak fenn. Feyner Gergely eperjesi polgár után 1552-ben 22 könyv – köztük egy magyar nyelvű Solthar koenve – marad, a plébánia könyvtárának jegyzéke ugyanekkor 77 tételt említ, Wingler Apollo volt iskolamester könyvtárát az 1556-os könyvjegyzék 44 tételben sorolja fel, Fainer Gergely eperjesi polgár javainak 1559-es összeírásában 29 könyv és egy köteg papír is szerepel.⁶³ Az ország egészének városi könyvgyűjteményeit összegző elemzés a 16–17. századról készült. Az áttekintés a gyűjtemény mérete alapján három könyvtártípust különböztet meg, a kiskönyvtárakban 1–20, a közepesekben 21–100, a nagyokban 100–200 kötet volt. Kiskönyvtárral jellemzően a mesteremberek („pl. kádár, szabó, pék, lakatos”) és egy-két városi tisztviselő rendelkezett, ezekben a gyűjteményekben „leginkább a napi vallásgyakorlathoz szükséges könyvek (Biblia, énekeskönyv, katekizmus stb.) a dominánsak, de a különböző prédikációs- és beszédgyűjtemények [...] mellett egy-egy történeti vagy szépirodalmi mű is akad”.⁶⁴ Közepes méretű könyvtára a jómódú kereskedőknek, mesterembereknek, tanároknak, orvosoknak, jogászoknak és városi tisztségviselőknek volt. „A mesteremberek és kereskedők könyvtáraiban a teológiai és hitvita-irodalom, illetve bibliakommentárok mellett néhány esetben a történeti munka és a humanista irodalom sem hiányzik”, az értelmiségi munkát végzők esetében a könyvtárak anyagának jó részét – nem meglepő módon – a szakkönyvek teszik ki.⁶⁵ A városi értelmiség vezető rétegének tagjai („tanárok, orvosok, jogászok [...] és a vezető tisztségviselők”) által birtokolt nagy könyvtárak a nagyobb városokra, elsősorban Sopronra, Kassára, Brassóra és Kolozsvárra voltak jellemzők, „a protestáns teológia, antik szépirodalom és történeti munkák mellett” ezekben a gyűjteményekben „a szakkönyvek (jogi, orvosi vagy pedagógiai) száma lényegesen megnő”.⁶⁶

60 SZENDE Katalin, *Otthon a városban: társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*, Bp., MTA TTI, 2004 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 32), 81, 118.

61 Uo.

62 IVÁNYI Béla, *Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVI. században*, MKsz, 1911/1–2–3, 132–146, 216–226, 301–318, 311.

63 Uo., 304–309.

64 FARKAS Gábor, *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*, MKsz, 1992/2, 100–121, 109.

65 Uo., 110–111.

66 Uo., 111.

Parasztok

A parasztok írástudásáról a 18. századot megelőzően nincsenek statisztikailag értelmezhető adataink. A 18. századtól megjelenő adatsorok is sokáig csak a paraszti réteg férfi tagjainak alfabetizációját teszik vizsgálhatóvá, a falvak és a mezővárosok női lakosságának írni és olvasni tudása azonban minden bizonnyal alatta maradt a kompetencia férfiak körében mért szintjének.⁶⁷ A 18. századi viszonyokat statisztikai eszközökkel először Benda Kálmán vizsgálta. Benda a dunántúli falvak és mezővárosok társadalmának legfelső rétegét tekinti át. Adatai a Mária Terézia 1768-as rendeletének nyomán elvégzett, a falvak és a mezővárosok földesúri terheit vizsgáló felmérésből származnak, a kilenc pontból álló kérdőívet a község elöljárósága („bíró vagy mezővárosokban főbíró, törvénybíró vagy kisbíró és 3–5 esküdt”) válaszolta meg, majd hitelesítette aláírással, ill. – az írástudás hiányában – kereszttel.⁶⁸ A dunántúli megyék megmaradt válaszlapjait („átlagban mindenütt hiányzik a települések 10–20%-a”)⁶⁹ átnézve Benda a következő eredményre jut. A paraszti réteg elitjének alfabetizációja Sopron megyében jutott a legmesszebb, itt „a paraszti települések (mezővárosok és falvak együtt)” – egész száma kerekítve – 49%-ában a vezetés legalább egy tagja, 28%-ában kettő vagy annál több tagja tudja kereszt helyett aláírásával hitelesíteni a válaszokat. Ugyanezek az értékek a többi megyében így alakulnak. Moson: 46/16%; Komárom: 27/20%; Győr: 15/0%; Tolna: 9/2%; Veszprém: 8/5%, Somogy: /0%; Zala: 3/1%; Baranya: 1/1%.⁷⁰ A falvak és a mezővárosok adatainak elkülönítése itt ugyanakkor azt mutatja, hogy a két településtípus közül az utóbbi jóval fejlettebb írástudó réteggel rendelkezik. Míg a Benda által vizsgált mezővárosok elöljáróságainak 39%-ában egy, 15%-ában kettő vagy annál több írástudó dolgozott, addig ez az arány a falvak esetében 10/4%.⁷¹ Az áttekintést összegezve Benda kimondja, hogy „dunántúli átlagban a közösségi elöljárók (tehát a paraszti elit) legfőljebb 15%-a értett a betűhöz. A férfi parasztnépesség tömegeiben ez az arány még alacsonyabb kellett, hogy legyen, s az asszonyoké még ez alatt lehetett”.⁷²

A Benda által felvázolt képet Tóth István György egyetlen megyét áttekintő vizsgálata megerősíteni látszik. Tóth parasztok által hitelesített dokumentumokon (kötelezvények, adóslevelek, adásvételi szerződések, falubírói elszámolások stb.) fennmaradt aláírások, illetve az azokat helyettesítő keresztek arányából következtet a Vas megyei parasztság írástudására. Az áttekintés a 17. századból 44 (magyar, német szlovén és horvát nemzetiségű) Vas megyei falu adatait gyűjti össze; a 611

67 TÓTH, i. m., 80. Hogy mennyivel marad alatta, nehéz megbecsülni. 1870-ben az analfabéta nők és férfiak aránya közti különbség az ország 78 vármegyéjében mindenestre már sehol sem nagyobb 9%-nál (Uo., 250–251).

68 BENDA, i. m., 128–129.

69 Uo., 129.

70 Uo., 129–130.

71 Uo., 130.

72 Uo., 132.

adat mindegyike kereszt, a vizsgált területen a század végéig egyetlen paraszti kéztől származó aláírást sem sikerül begyűjtenie a szerzőnek. „Bár ez a 611 keresztet rajzoló parasztember csak töredéke Vas vármegye 17. századi lakosságának [...], abból, hogy a 44 faluban egyetlenegy írni tudó parasztot sem találtunk, mégis levonhatjuk a következtetést: a 17. században a vasi parasztság körében általános volt az írástudatlanság.”⁷³ Tóth mérését Horváth József a 17. századi, győri végrendeleteket feltáró kutatása némileg árnyalja. A több mint ezer testamentum vizsgálata alapján kiderül, hogy a mezővárosban a városi jobbágyok között már a 17. század első felében sem teljes az írástudatlanság, sőt „úgy tűnik, hogy a város vezetői az 1620-as években már írástudó emberek voltak”.⁷⁴ A 18. századra – immár 70 falu 1640 adata alapján – 2,4%-ra javul azoknak a parasztoknak az aránya, akik legalább saját nevüket letudják írni. A szerző ugyanakkor kiemeli, hogy „az írnitudók aránya valószínűleg még ennél is kisebb lenne, ha statisztikáink átfognák a parasztság egészét. A falusi társadalom legalsó rétegei azonban nem szerepelnek forrásainkban: őket nem választották meg esküdtnek, kezesnek sem kérték fel őket, és mivel nem voltak földjeik, ezek eladásáról sem állíthattak ki iratokat”.⁷⁵ A falvakban mért adatok a következő században sem változnak számottevően: az 58 falu iratanyagából begyűjtött 3272 adatból 3093 (94,5%) a kereszt, 179 (5,5%) az aláírás.⁷⁶ Benda vizsgálataival összhangban a falvakban mért adatoknál sokkal jobb eredményt hoz a Tóth által elemzett egyetlen mezőváros, Körmen, ahol a keresztet rajzoló (65,8%), illetve az aláírással hitelesítők (34,2%) aránya a 18. század folyamán lényegében nem változik.⁷⁷ Hasonló adatot ismerünk még Keszthely 19. század eleji állapotáról; itt 1838-ban a férfiak durván 30%-a tudhatott írni,⁷⁸ de ebben a 30%-ban még ekkor is alig találkozunk nőkkel.⁷⁹

Az így kirajzolódó képet a parasztok könyvkultúrájára vonatkozó adatok megerősítik. Péter Katalin a népszerű kiadványok számának a 16. század utolsó harmadában megfigyelt, radikális mennyiségi növekedéséből arra következtet, hogy – ha nem is nagy számban, de – ekkor már számolni kell paraszti származású olvasóközönséggel is.⁸⁰ Tóth István György ugyanakkor meggyőzően mutatja be, hogy a 19. századot megelőző időszakban a társadalmi réteg körében az egyetlen nagyobb számban elterjedt könyvtípus az imakönyv lehetett. Több adat bizonyítja, hogy írni nem tudó (vagy az írást nem használó) parasztok a 18. században már rendelkeznek imakönyvvel, de az adatok egy részéből az is kiderül, hogy a társadalmi réteg számára a könyvből olvasás az imádkozás szinonimája, úgy tűnik tehát, hogy más könyv-

73 TÓTH, i. m., 63–64.

74 HORVÁTH József, *Írásbeliség és végrendekezési gyakorlat Győrben a XVII. században*, Acta Papensia, 2002/1–2, 81–98, 94.

75 TÓTH, i. m., 65–66.

76 Uo., 67.

77 Uo., 66.

78 KIRÁLY Ferenc, *Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében = Művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. TURBULY Éva, Zalaegerszeg, 1990 (Zalai Gyűjtemény, 31), 166–170.

79 BENDA Gyula, *Írni tudás és iskola*, Acta Papensia, 2002/1–2, 173–180, 175.

80 PÉTER, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja...*, i. m., 1024–1025.

típust nemigen ismertek.⁸¹ A másik műfaj, amely elvileg elterjedt lehetett volna, a kalendáriumjelenléte a paraszti társadalomban a 19. századot megelőző időszakból sem a Nyugat-Dunántúlon, sem az Alföldön nem mutatható ki. Sopron és Zala megyei, 18. századi boszorkányperek, illetve szintén 18. századi, nagykőrösi bűnperek időpont-megjelöléseijól mutatják, hogy a tanúskodó paraszti időszemléletekkor még nem a kalendáriumok által használt felfogás (év, hónap, nap), hanem a hagyományos, az időpontokat az egyházi ünnepek vagy (ritkábban) a mezőgazdasági év eseményei alapján körülíró szokás határozza meg.⁸² A Tóth vizsgálatai nyomán kirajzolódó képet Sz. Kristóf Ildikó a 16–18. század körülbelül kétezer boszorkánypereit áttekintő kutatása megerősíti. A tanúvallomásokból kigyűjtött, az alfabetizációra vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a falusi, mezővárosi lakosság a vizsgált időszak alatt olvasni már viszonylag nagy számban, írni meglehetősen ritkán tudott, a nyomtatott kultúrával pedig szinte kivétel nélkül az imakönyveken keresztül érintkezett (az imakönyveken kívül – elvétele – előfordul még ábécés könyv, kalendárium [két említés], ének- vagy zsoltárkönyv, szöveggel ellátott vagy nélküli vallásos kép).⁸³

A fenti szakirodalmi összefoglalás eredményei a magyarországi világi vershagyomány kialakulásának vizsgálatát is segítik. Statisztikai módszerekkel értelmezhető adatokat – láttuk – csak a 18. századtól kezdve ismer a kutatás, de országos felmérés először csak a 19. század utolsó negyedében készül. A 18. századot megelőző időszakban az alfabetizáció kutatói tehát csak alig-alig látnak bele. A kirajzolódó kép mégsem teljesen tanulságok nélkül való. Egyrészt – nem meglepő módon – úgy tűnik, hogy a 15. század közepétől 1536-ig terjedő időszakban az írott, tehát olvasás útján befogadható szövegek halmazaként felfogott irodalom a paraszti rétegszámára még egyáltalán nem, de a kisnemesek körében is csak nagyon korlátozott mértékben volt hozzáférhető. Másrészt azt látjuk, hogy az arisztokrácia férfi tagjai körében éppen ezalatt az időszak alatt válik általánosan elterjedté a betűk ismerete, a századforduló környékén tehát egyre több az irodalom iránt is érdeklődő arisztokrata megléte valószínűsíthető. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy úgy tűnik, ha nem is túl nagy arányban, de a nemesség körében a 14. század elejétől kezdve végig kimutatható egy írástudásból élő hivatalnok réteg, illetve az, hogy az első sorban német környezetben kifejlődő városi írásbeliség a jelek szerint messze meghaladta az összes többi társadalmi réteg alfabetizáltságának szintjét.

81 TÓTH, i. m., 81–82.

82 Uo., 82–84.

83 KRISTÓF Ildikó, *Istenes könyvek – ördögös könyvek: Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján = Népi kultúra – népi társadalom: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 18*, szerk. SZILÁGYI Miklós, Bp., Akadémiai, 1995, 67–104. A boszorkányperekről lásd még: TÓTH, i. m., 113–116. A kutatás eredményeként kirajzolódó képet Tóth a következőképpen foglalja össze: „Az írás jelenléte ekkor [a 18. században] a falvakban már általános, de a paraszti nagy többsége még írástudatlan, és ezért a legtöbb esetben nem tudták megfejteni az okmányok tartalmát – ezért lehetett a ládában őrzött, titokzatos iromány ördögös dolog az analfabéta jobbágyok számára.” (TÓTH, i. m., 116.)

Összefoglaló

Az dolgozat szakirodalmi összefoglaló, amely a magyar nyelvű világi költészet kialakulását vizsgáló, Horváth Iván vezette OTKA-projekt (109127) segédanyagaként készült. Ahhoz, hogy világosabb képet kapjunk a környezetről, amelyben – a fennmaradt adatok tanúsága szerint valamikor a 15. század közepe táján – egyszerre igény mutatkozott világi tematikájú versekre, a témakutatóinak eredményeire támaszkodva megpróbáltuk megrajzolni, hogy milyen szinten lehetett akkortájt a magyarországi írni és olvasni tudás. Az áttekintés három tanulsággal szolgál. Egyrészt – nem meglepő módon – úgy tűnik, hogy a 15. század közepétől 1536-ig terjedő időszakban az írott, tehát olvasás útján befogadható szövegek halmaza ként felfogott irodalom a paraszti réteg számára még egyáltalán nem, de a kisnemesek körében is csak nagyon korlátozott mértékben volt hozzáférhető. Másrészt azt látjuk, hogy az arisztokrácia férfi tagjai körében éppen ezalatt az időszak alatt válik általánosan elterjedté a betűk ismerete, a századforduló környékén tehát egyre több irodalom iránt is érdeklődő arisztokrata meglelte valószínűsíthető. Ezeknél azonban sokkal fontosabb, hogy úgy tűnik, ha nem is túl nagy arányban, de a nemesség körében a 14. század elejétől kezdve végig kimutatható egy írástudásból élő hivatalnok réteg, illetve az, hogy az elsősorban német környezetben kifejlődő városi írásbeliség a jelek szerint messze meghaladta az összes többi társadalmi réteg alfabetizáltságának szintjét.

Literacy in Late-Medieval and Early Modern Hungary

This paper is a literature review completed as part of an OTKA project (109127) supervised by Iván Horváth. In order to shed more light on the context in which – according to extant data, roughly around the mid-fifteenth century – a demand for poems with a secular theme suddenly emerged, relying on the results of experts in the field we tried to reconstruct the levels of reading and writing skills in Hungary in the mentioned period. The overview produced three key observations. First, and rather unsurprisingly, it seems that in the period between the middle of the fifteenth century and 1536, written literature, that is literature to be processed through the act of reading, was not yet accessible for the peasantry, and even the lower nobility had a severely restricted access to it. Second, literacy becomes more or less universal among the male members of the aristocracy precisely in this period, so around the turn of the century, an increasing number of aristocrats with a literary interest can be supposed. Finally, it is even more important that among the ranks of the nobility, from the beginning of the fourteenth century until the end of the examined period, a group of officials making a living from their literacy can be indicated, and that urban literacy, predominantly developing in the German-speaking regions, has far surpassed all the other social ranks in terms of literacy levels.

Gesztelyi Hermina

Mit keres a szoknya az asztalon?

Bethlen Kata fogarasi adományainak elemzése

Bethlen Kata templomi adományaival érthető módon elsősorban a művészet- és textiltörténészek foglalkoztak, akik főként a fonalas munkákra vonatkozóan járták körül alaposan az anyaghasználat, a technikai kivitelezés és az alkalmazott mintavilág kérdéseit. E kutatások során a szöveges források leginkább a munkafolyamat pontosítása és az adományok datálása szempontjából váltak érdekessé. A társadalomtudományok egyik szemléletformáló iránya, az új anyagikultúra-kutatás az egyén és a tárgyak kölcsönhatásának vizsgálataival helyezte tágabb kontextusba a tárgyi kultúra különböző darabjait. Figyelembe véve mindezen megközelítések eredményeit és megfontolásait, jelentanulmánya arra vállalkozik, hogy az irodalom- és kultúra tudományos eszközeivel, módszertani apparátusával, valamint a mikrotörténeti elemzések tanulságainak felhasználásával értelmezze Bethlen Kata fogarasi adományait. Ennek lényeges feltétele, hogy a különböző szövegtípusok (önéletrírás, imádság, végrendelet, lexikon, vizitációs feljegyzés) elsősorban nem adatok tárházaként tűnnek fel, hanem az én narratív megalkotásának terepeként. Ugyanígy az identitásképzés eleme a textilkészítés is, amely másfajta nyilvánosságban és eltérő eszközökkel teszi láthatóvá az egyént.

A patrónáról tudható, hogy egész életében elkötelezetten támogatta a református egyházat, többek között templomi berendezésekkel és úrvacsorai eszközök adományozásával, amelyet a halálakor készített búcsúztatók is rendszerint megemlítenek.¹ Az általam korábban elemzett, az evangélisták szimbólumait ábrázoló textíliáival kapcsolatban is megfogalmazódott, hogy ikonográfiája illeszkedik ugyan a templomi térhez, és az abban betöltött rendeltetéséhez, ám mégis ritkán találkozunk hasonló darabokkal – a kutatók figyelmét is ezzel vonták magukra az adományok.² Még inkább rendhagyónak tűnik a fogarasi szószéktakaró és úrasztali terítő, amelyek különlegességét mutatja az élénk színvilág és a ritka minták, a megjelenített természeti téma a rendkívül aprólékosan és precízen kidolgozott erdei állatokkal és vadászjelenetekkel, amelyekhez remekül igazodik a tűfestéstechnika naturális hatá-

1 „De adott ez özvegy Jésusa számára. / Erdélyben két tíznél többnek adakozott, / Magyar országra-is jósága ki hatott” BOD Péter, *Tiszta, fényes, drága bíbor*, Kolozsvár, Páldi, 1762, C6v–C7r.

2 Az evangélisták szimbólumait ábrázoló korai újkorai magyar textíliák szakirodalmi áttekintéséhez és Bethlen Kata olthévízi adományaához lásd GESZTELYI Hermina, *Református terítő unitárius közegben: Bethlen Kata 1735-ös olthévízi textíliájának felekezeti jelentősége* = „Te Deum laudamus...” *Teológia, liturgia és vallási élet Erdélyben a 18. század végéig*, Keresztény Magvető, 2017/2–3, 345–358.

sa.³ A megszokott egyházi ikonográfiától így erősen eltér a két fonalas munka, még ha a református liturgia nem is szabályozza az adományok kinézetét, ezért válhattak a hétköznapi használati tárgyak is a templombelső díszéivé. A kivitelezés, a motívumok és aanyaghasználata, a mímegkülönböztetie darabok a gyűjtésekből ismert textíliáktól, ehhez hasonlót az európai, főként francia munkák mutatnak.⁴ A fogarasi egyház legrégebbi, 1773-as összeírása szűkszavúan ennyit jegyzett fel az adományokról: „Prédikáló Székre való Sárga Selyem tafota virágokra varrott Takaró és Úr Asztalára való Sárga Selyem virágokra varrott tafota Kerek Szép Abrosz.”⁵

Szembeötlő sajátossága még a textíliáknak, hogy a szakszerű munkáról árulkodó hímzéseket néhol félbevágta az illesztés, amely egyértelművé tette a fonalas munka átalakítását, eltérő eredeti rendeltetését. Palotay Gertrúd foglalkozott először alaposabban a fogarasi szószeáktakaróval és terítővel Bethlen Kata egyéb fonalas munkáinak kontextusában. A korábbi funkciót az átalakítás jól látható nyomai mellett Bethlen Kata és Teleki József nevének, valamint a két család címerének szerepeltetéséből vezette le, amelyek utólag kerültek a szószeáktakaróra. Meggyőző érvelése szerint a textíliák a patróna menyasszonyi szoknyájából készültek.⁶ A viselettörténet felől közelítve F. Dózsa Katalin azzal erősítette meg a valószínű feltételezést, hogy figyelembe véve az adományok jelen formáját és az átalakítás nyomait, illetve a korabeli divatlapok mintáit, rekonstruálta Bethlen Kata lehetséges menyasszonyi ruháját – a mely tehát összeállítható a fennmaradt darabok alapján.⁷ A tágabb európai kontextus feltárása mellett a magyar folklór felől is értelmezték a fonalas munkákat. Kőváriné Fülöp Katalin az egyes minták néprajzi jelentését ismertette tanulmányában, alátámasztva ily módon is az esküvői használatot; megállapítása szerint ugyanis a szerencsehozó motívumok mindalkalmazkodnak a házasságkötés alkalmához. A korábbi szakirodalmi megállapításokat beépítve Kőváriné adja a legteljesebb leírást az adományok mai állapotáról: „A leltár tehát egy szószeáktakarót és egy úrasztali terítőt említ, mindkettő taftból, aza z lágy, puha és sű, selyemből készült. [...] Mindkét terítő dohányszínű selyemből való, a arany szállal hímzett skófiumos vertcsipkével szedve. Az asztalterítőkerek lapja körül – ugyanazon anyagból – széles fodor esik alá. A terítőkön feltűnik néhány szerkezeti varrás, jól látható, hogy egyes hímzésdíszítés – a varrás mentén – szét van vágva. Ez arra utal, hogy a hímzett selyem valamikor más célra készült, s csak utólag alakították át templomi terítőkké. Eredeti rendeltetését a szószeáktakaróra hímzett két medallion magyarázza. Az egyikbe a széki gróf Teleki, a másodikba a bethleni gróf Bethlen család címerét hímezték, s a virágkoszorún kívül

3 F. Dózsa Katalin, *Árva Bethlen Kata szószeáktartója és úrasztali terítője a fogarasi református templomban = Írott és tárgyi emlékeink kutatója: Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum–Budapesti Történeti Múzeum–Hadtörténeti Intézet, 2002, 221–248, 231.

4 Uo., 229–231.

5 Idézi PALOTAY Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 117), 20.

6 Uo., 20–22.

7 F. Dózsa, i. m., 221–248.

esőkarikában Teleki József és Bethlen Kata nevei olvashatók.⁸ Az eredeti funkcióra vonatkozóan írásos forrással nem rendelkezünk ugyan, ám a megalapozott érvelés hatására a szakirodalom evidenciának tekinti, hogy a fogarasi adományok Bethlen Kata menyasszonyi ruhájából készültek.

A patróna életében, egyháztámogatásában kiemelt jelentősége volt az olthévízi és a fogarasi gyülekezetnek, hiszen ezeken a településeken Bethlen Kátának és Teleki Józsefnek családi birtokaik voltak, illetve a templomok építtetésében is fontos szerepet játszottak. Az adomány is e két helyszínhez kötődik, hiszen 1722-es olthévízi házasságkötésük alkalmával viselte Bethlen Kata a menyasszonyi ruhát, amely átalakítva végül a fogarasi templomúrasztalának ésszószekének takarója lett. Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy pontosan mikor kerülhettek a gyülekezet tulajdonába a textíliák – hiszen a már idézett legrégebbi összeírás 1773-ból származik –, ám a házasságkötés és Bethlen Kata halála behatárolja a templomba kerülés időpontját, amely így 1722 és 1759 közé tehető. Ennél pontosabb intervallumot Palotay Gertrúd feltételezése jelöl ki, aki szisztematikusan számba vette Bethlen Kata összes fonalas munkáját. A *Iubar Solis Iustitiae*, az olthévízi gyülekezeti napló egyik 1735-ös bejegyzése a fogarasihoz hasonló textíliát rögzít: „szép mesterséggel maga tulajdon kezével varrott asztali szőnyeggel (melyben vagyon két kereken varrott ablakban megszőtt feketével kígyó címer).”⁹ E leírás ugyan nem teszi egyértelművé az egyezést, ám a címerek említése megteremti ennek lehetőségét, hiszen ezeken kívül nem ismerünk a patrónától más, családi címerrel ellátott adományt.

Szintén ezt az érvelést támaszthatja alá az is, hogy a rendelkezésünkre álló források és adatok alapján (a fogarasit megelőzően) az olthévízi adományozás tűnik indokoltnak. Hiszen Bethlen Kata és Teleki József itt tartották az esküvőt, amely után Olthévízen telepedtek le, ahol a református gyülekezetet közösen hozták létre; a templom építtetése és adományokkal való ellátása is az ő nevükhöz fűződik. Logikusan következne ezekből az előzményekből, hogy a menyasszonyi szoknyából készült egyedülálló darabot, amely szorosan kötődött Olthévízhez, Bethlen Kata az ottani eklézsiának adományozza. Meggyőző magyarázat adhatja erre a helyzetre Palotay elképzelése, amely szerint a terítőt először az olthévízi, majd a fogarasi templom úrasztalát díszítette.¹⁰ Ezt erősíti továbbá a Bethlen Kata által támogatott fogarasi építési folyamatok 1758–1759 körüli befejezése, illetve az eklézsiaról és fogarasi eltemetetéséről szóló végrendeletei: „[...] azért azon alkalmatossággal ily sok és terhes s hosszas nyavalyák között elalélt s elenyészéséhez közelíttő testem itt Fogarasban takarítassék el arra hagyatott elégséges fundusból és azon alkalmatossággal az ecclesia dolgait is igazítottó méltóságos urak s telédjek tartatásokra az ecclesia semmit ne

8 KÖVÁRINÉ Fülöp Katalin, *Árva Bethlen Kata fogarasi terítőjének néprajzi vonatkozásai* = *A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1992–1993*, szerk. GAZDA László, MÓDY György, Debrecen, Debreceni Déri Múzeum, 1994 (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXX), 311–329, 312–313.

9 *Iubar Solis Iustitiae* – Az igazság napjának fénye, 86. Az Olthévízi Református Egyházközség tulajdona. A naplót Olthévíz első református lelkésze, Vásárhelyi János 1727-ben kezdte vezetni, s a soron következő lelkészek is folyamatosan feljegyezték a fontosabb gyülekezeti eseményeket.

10 PALOTAY, i. m., 21.

költsön lévén ahhoz kívántató minden költséges dolgok házámnál.”¹¹ Mindez kellő apropót jelenthetett e kiemelt adomány átkerülésére, ráadásul a fogarasi templom méretei és története miatt jóval reprezentatívabb helyszín volt. Ha tehát a töredékes adatok alapján elfogadjuk az olthévízi és a fogarasi adomány egyezését, akkor a textília feltételezhetően 1735 és 1759 között került a fogarasi gyülekezet birtokába. Ezen belül is legvalószínűbbnek az ’50-es évek, szűkebben az 1758-as és 1759-es dátum tűnik, amire a továbbiakban még részletesen kitérek.

Fogaras jelentőségét történelmi múltja alapozta meg, hiszen az erdélyi fejedelmek egyik központja volt; rendszerint a fejedelemasszonyok nyerték hitbérül.¹² Ennek következtében az egyháztámogatás Fogarason olyan neves patrónákhoz kapcsolódott, mint Lorántffy Zsuzsanna és Bornemisza Anna, akiknek adományai szintén a mai napig a gyülekezet tulajdonában vannak.¹³ Ám a 17. században a református templom még a várhoz közel helyezkedett el, egészen addig, amíg 1704-ben a Habsburg katonák szét nem lőtték a tornyát. A közösség a középkori várkapolnát vette birtokba, ahonnan azonban kitiltották őket; ezta katonatisztek üzenete rögzíti: „[...] azt izenték volna, hogy az Fogarasi városi református státuszon lévő Incolák az várban lévő templomban isteni szolgálatra béne járnak, mert semmiképpen ez mlsgenerális ő excellentiája meg nem engedi, sem ez militzia azt nem patialhattya, hogy az városiak olyan felesen az városba bé járnak hanem magokk keressenek kün az városon templom helyyet, és csinállyanak templomot, de az előbbi templom helyyen ne épitcsenek sem kőből, sem fából, sem penig sövényből, mert oda is építeni meg nem engedik [...] mert az várban való templomot nem az városiak számokra hanem az fejedelmek magok számokra építették volt.”¹⁴ Ennek következtében új telken indult meg az építkezés, Teleki József jelentős támogatásával. A szakirodalomban az 1712-es és az 1715-ös dátum lehetséges felamunkálatok megkezdésére vonatkozóan, a katonatisztek 1712-es üzenetét figyelembe véve pedig valószínű, hogy 1715-re első formájában már elkészülte templomépület. Ezt az egyháztámogató református fejedelmeknek emléket állító kőfaragványokon, a város templomban látható címerén és a Bethlen-család címerén látható 1715-ös évszám is alátámasztja.¹⁵

11 Fogaras, 1759. május 13. Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, C3 Fogarasi Egyházközség levéltára, 1. doboz, 45. tétel (autográf).

12 FEJÉR Tamás, *A fogarasi református eklézsia egyházi státusa a 17. században*, Erdélyi Múzeum, 2012/3, 124–137, 124.

13 Érdemes itt megjegyezni, hogy e patrónák különböző tevékenységei olyan hagyományt mutatnak fel, amely a nők számára adott volt, és amelynek folytonosságában elhelyezhették magukat – alakítva is ezzel a kijelölt teret. Erre utal a levelezés gyakorlataival kapcsolatban Hopp Lajos is: „Özvegységének magányos esztendeiben alkalmi levelezőből szinte hivatásos levélíróvá lett, s bár elődeiközött a főúri levélstílusnak jeles női képviselői vannak (Rákóczi Lórántfi Zsuzsanna, Apafiné Bornemisza Anna, Thökölyné Zrínyi Ilona), nem akad olyan főnemesi hölgy, akinek a levelezése ennyire megütötte volna a kor irodalmi szintjét.” Hopp Lajos, *Bethlen Kata = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 390–395, 391.

14 *A fogarasi katonatisztek üzenete, hogy híveink a vártemplomba ne járnak*, 1712, Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, C3 Fogarasi Egyházközség levéltára, 6. doboz, 297. tétel.

15 Lestyán Ferenc szerint a templom 1712 és 1715 között készült el, míg F. Dózsa Katalin és Korompay György szerint 1715-ben kezdték el építeni. LESTYÁN Ferenc, *Megszentelt kövek: A*

Az épület mai formájának kialakítása több fázisban zajlott, így a templom befejezését illetően sem egységes a szakirodalom. Annyi bizonyos, hogy 1757 és 1759 között került sor a templom beboltozására, a zsindelyfedél cserépre cserélésére, a nyugati kőkarzat megépítésére és új padok készíttetésére.¹⁶ E munkálatok támogatója Bethlen Kata volt, aki férje unokaöccsével, Teleki Lászlóval folytatott levelezésében is többször említést tett az aktuális állapotokról: „A fogarasi ecclesiáról (kire elhiszem, távollétében is kedves Öcsémuram gondoskodását elméjével kiterjesztette eddig is) most is írhatom, hogy a temploma szépen elkészült, oda mentem vala magam is hintón, nekem minden igen tetszik. Minthogy az egész templom a boltozás miatt feje, illetlennek ítélem belé a fakart, kőkart alkuván, tíz rhénest meg is adék előre Boldesnek, 50 rhénesbe alkudván meg őkegyelmével. A székeken dolgoznak most, talán az innepekre elkészülnek azok is. Melly előttünk lévő szent innepekre, hogy Isten ő szent felsége kedves Öcsémuramat szép úri házával által tégye, azokat idvességesen eltölteni engedje, az újesztendőnek is új lelki testi bőv áldások vételével s elérésével megörvendeztesse, sok újokra virrassza, szívemből kívánom.”¹⁷

A fogarasi templom Bethlen Kata végrendeleteiben is vissza térő szereplő, ezekből derül ki, hogy az egyházzal az iskola támogatásával és a tanító fizetéséhez való hozzájárulással is gondoskodott.¹⁸ A település kiemelt szerepét mutatja az is, hogy a patróna – leveleinek keltezése alapján – egyre többet tartózkodott itt, valamint nyughelyül is Fogarast választotta, sírja ma is a templomkertben látható Bod Péter

középkori erdélyi püspökségtemplomai, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, 2000. <http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/1330.html>; F. DÓZSA, i. m., 224; *Magyar Református Templomok*, szerk. Kovács J. István, Bp., Athenaeum, 1942, 237.

16 „Másodszor a fogarasi templombeli kar tsinálásaért ígért pénzt ki számláltam azon kívül amit előre adtam az 48 M forintokat a papom Málnási úr kezibehagyván, hogy megadattassék az kőművesnek, arra az Ecclesia ne költson.” Fogaras, 1759. május 13. Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, C3 Fogarasi Egyházközséglevéltára, 1. doboz, 45. tétel (autográf).

17 *Arva Bethlen Kata Levelei*, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002, 178. Lásd még: „A fogarasi templom, Istennek hála, egészen kész, csak székek héjával vagyunk, most azon dolgoznak. Úgy beszélnek, nem gondolhatná az ember, mely szép, hangos, szép compendium templom az; valaki megnézi, mindennek egész contentuma van benne.” *Uo.*, 176.

18 „Kívánván pedig újabb dolgokról magam akaratját megírni, tettem le Rákoson az Bod Kati ládájában, egy zacskóban ezer magyar forintot, ezt az végre, hogy ha addig Isten kiszólít ez világból, míg én ezt bizonyos jó helyre kiadhatnám, kedves édes bátyámuram Bethlen Imre uram adja ki valami jó helyre közönséges társaságnak, az Fogarasi Reformata Eklésiának, és annak interestefordíttassék megmásolhatatlan képpen az odavaló reformatusskóla mesternek, hogy fizetése megtöbbször, vihesse nek alkalmas embert arra, hogy az mostani elromlott állapotban ne maradjon azon skóla, hanem vegyék fel szívekre és lelkekre, az kiket illet ezen dolognak orvoslása, mind az skólának, mind az eklésiának szintén utolsó romlásra jutott állapotját, melyet én bizony keserves lélekkel szemléltem és szemlélek. Az mely ötszáz forintokról való kontraktust általadtam az eklésiának, ha az én élttemben egzekutióval fel nem vehetnének öcsém, Bethlen György uramtól, és az én holtom után felvennék, azt is fordítsák az mester fizetésére és mellette való préceptornak.” 1758. december 12.; „Tetszvéna z mennyei Úrnak szörnyű terhes nyavalyákközött is életemet nyújtani, az alatt alkalmatosság adván elé magát, az feljebb írt ezer forintot, melyet is az fogarasi iskola számára hagytam volt, kezemhez vettem és magam kiadtam, melyről is kívánom ez írásomathagyni.” 1759. április 17. Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár,

sírversével együtt.¹⁹ Szintén Bod Péter nevéhez kötődik az az emléktábla, amely a torony oldalán, a bejárat fölött helyezkedik el, és amely nagy valószínűséggel a patróna halálának első évfordulójára készült.²⁰ Nemcsak Bethlen Katának, hanem a nevéhez fűződő építési fázis lezárultának is emléket állít, és jól érzékelteti, hogy a fogarasi református egyház és maga Bod Péter sem engedte, hogy a patróna támogatásának emléke feledésbe merüljön, maradandóvá és jól láthatóvá téve ezzel Bethlen Kata gyülekezetért tett gesztusait. A fogarasi eklézsia kiemelt szerepet játszott tehát Bethlen Kata életében, egyháztámogató tevékenységében, ami magyarázza totadhatarra is, hogy a menyasszonyi ruhájából készült egyedülálló jelentőségű textilja miért került végül ide.

Ez a rendhagyó tárgy történet, az átalakítás és az eredeti funkció önmagában is különlegessé teszi az adományt, amelyhez hasonló református templomokból nem ismerünk. A katolikus analógiák jelentenek támpontot, náluk ugyanis szokás volt a jegykendők és az esküvői szoknya felajánlása az egyháznak, amelyre a családi címereket rendszerint utólag, az adományozáskor hímezték rá.²¹ E textiljaik komoly értéket képviseltek, amely elsősorban a felhasznált anyagoknak köszönhető, de legalább ilyen fontos a reprezentatív szerepük – amelyet a címerek tettek láthatóvá. Egy ne-

A8 Árva Bethlen Kata hagyatéka, ÁBK egyik végrendelete (1758. dec. 12.) és pótzáradék (1759. ápr. 17.). Ennek előzményeként ld. a fogarasi egyház községyi gondnokának, valamint a fogarasi református egyháztanácsnak írt leveleket, amelyekben az iskola és a tanító ügyéről esik szó, Bethlen Kata ekkor ígérte meg a testamentumban rendelt támogatást. *Uo.*, 171–172; 180–182.

19 „Teste e kö alatt Gróf Bethlen Katának, / Lelke szent kezébe vagyon Jézusának, / Kibe hitt, s, kit tartott megváltó Urának, / Magát alázasos hív szolgálójának. / Ezer hét százban lett világra jövése, / Ötven kilentzedben innen kimenése, / Özvegyi életben két ízben lépése, / Ebben sok ideig kegyesen élése. / Atyafi szerető, kegyes Istenfélő, / Szegényt, oskolákat javával segéllő; / Tiszta szent étellel másak előtt fénylő / Volt mértékletesen s, ártatlanul élő. / Ezért mindenféle rend ötetbetsülte; / Tölle félt a gonosz, és távul kerülte; / Áldott neve maradt ezt jóságra szülte, / Győzedelmi székét már égbe bé ülte.”

20 „E TORONYOLDALA TARTJA A NAGY KÖVET / E KÖ BEFOGLALJA AMAZ ÁLDOTT NEVET / MELYRŐL AKÁRKI IS MÉLTÁN PÉLDÁT VEHET / S PÉLDÁJÁT KÖVETVÉN AZ EGEKBE MEHET / GRÓFF BETHLEN KATA EZ, BETHLEN SÁMUELNEK / KIT SZÜLT NAGY BORBÁRA MINT ÉDES FÉRJÉNEK / ÉLTÉBEN HÚ TÁRSA TELEKI JÓSEFNEK, / KI VOLT FŐISPÁN NYA FEJÉRVÁRMEGYÉNEK / EZ ÜRE [!] TEMPLOMOT MÁSOKKAL FUNDÁLÁ / EZ ASSZONY AZ UTÁN BOLT ÉST SEREPALÁ / VÉTETTE KÖLTSÉGÉT ÉRTENEM [!] SAJNÁLÁ / MELYBŐL AZ ISTENRE TÉRJEN ÖRÖK HÁLÁ / HUSZON HÉT ESZTENDŐT TÖLTÖTT ÖZVEGYSÉGBEN / MINDEN RENDEKELŐTT PÉLDÁSKEDVESSÉGBEN / ÖTVEN KILENTZEKET VILÁGI ÉLETBEN / AMIT KIVÁNT VAGYON MÁR JÉZUS ÖLÉBEN.” Bod szövegei 1760-ban, Bethlen Kata halálának évfordulójára készülhettek el. FAZAKAS Gergely Tamás, *Bethlen Kata önéletírásának és imádságoskönyvének filológiai kérdései = Az értelmezés hatalma: Módszertani tanulmányok*, szerk. TÓTH Zsombor, Bp., Reciti, 2018 (megjelenés előtt).

21 Például Batthyány Ádám lányának menyasszonyi szoknyáját többen is kérték; a nagyszombati zárda apátnőjének levelében ez olvasható: „Az édes kisasszony emlékezetéért az menyasszonyi szoknyáját adja nagyságod az mi szentegyházunkhoz... Hogyha az édes kisasszony menyasszonyi szoknyáját más szentegyházhoz ígérte volna nagyságod, bár csak az alsó szoknyájára tegyen méltóvá minket.” Idézi TAKÁRS Sándor, *A régi Magyarország jókedve*, Bp., Osiris, 2002, 94–95.

mesasszony menyasszonyi ruhájáért olykor versengtek a zárdák, templomok, hiszen adománya sokszor a teljes család pártfogását fejezte ki.²²

Bethlen Kata adományainak művészet- és textiltörténeti, valamint néprajzi szempontú elemzése tehát kimerítően megtörtént, ám ezek szinte kizárólag az eredeti rendeltetés vonatkozásában vizsgálták a fonalas munkákat, arra nem kerestek választ, hogy mit jelent az a kontextusváltás, amely a menyasszonyi ruha átalakításából, kegyességi gesztusként való felajánlásából és a templomi térbe kerüléséből következik. A gazdag és impozáns formakultúra egyértelműen az eredeti rendeltetéssel áll összefüggésben, amely megkívánta az egyedülálló jeleget, ezért is vizsgálta a szakirodalom a textília mintavilágát a házasságkötés kitüntetett pillanata felől. Palotay pedig egyértelműen megfogalmazza, hogy Bethlen Kata fogarasi adománya „minden egyházi vonatkozást nélkülöz”.²³ Csakhogy ennek a ruhának a szétvágása, átalakítása elfedi korábbi funkcióját, és úrasztali, illetve szószéktakaróként a kontextusváltás szükségszerűen új értelmezést tesz lehetővé, hiszen a templom terében a textília elsősorban az egyházi szimbolika felől olvasható. A továbbiakban arra keresem a választ, hogy az említett folyamatok mennyiben módosíthatták a jelentését, hogyan változott meg a textília mint hordozó, és az egyén történetének ráíródásában hogyan módosul a vallási és a nyilvános énművelés.

Ennek az értelmezésnek a lehetőségét természetesen az is megteremti, hogy az ábrázolt motívumok teológiai jelentéssel bírnak, amelyet például Bod Péter *Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon* című munkájában érdemes keresni, hiszen ahogyan a címlapon is olvasható, ebben „a szent írásban előforduló példázatok (typusok) és ábrázolások (emlélmák) lelki értelmek szerint röviden kivilágosítatnak, sok dolgok a zsidó régiségekből kimagyaráztatnak”.²⁴ Itt a legtöbb, néprajzi szempontból szerencsehozó vagy rontást, bajt távoltartó szimbólum negatív jelentésben tűnik fel, mint például a kígyó, a madár vagy a róka. Ez utóbbiról olvashatjuk Bodnál, hogy „[i]gen ravasz állat, melly álnoksággal keresi magának a prédát. Vétetik a hamis prófétákért, és az eklézsia akármely család ellenségeiért, kik mint a rókák a szőlőt, az Isten ekléziáját vesztegetik. Ének II. 15. Fogjátok meg nekünk a rókákat, a róka fiakat, kik a szőlőket pusztítják”.²⁵ A róka azonban kompozícióban jelenik meg, méghozzá a rá lecsapni készülő sással együtt, amelyet a vadászjelenettel együtt a grófi családok szokásaiként, így pedig a pompa kifejeződéseként értelmezett a szakirodalom. A sas lexikonbeli magyarázata szerint az „[ú]jjászületett ember[t], aki elhagyván a földet a mennyiekre siet, megvilágosítatván a Szentlélektől, látja az Istennek titkait, és az

22 Cordula BISCHOFF, *„mit eigener Handgenähet...” Zur Funktion textiler Handarbeiten von Fürstinnen im 17. und 18. Jahrhundert = Visuelle Repräsentanz und soziale Wirklichkeit*, Hrg. Christiane KEIM, Ulla MERLE, Christina THREUTER, Herbolzheim, Centaurus Verlag, 2001, 37–52.

23 Magyar Református Templomok, i. m., 306.

24 BOD Péter, *Szent írás értelmére vezérlő magyar lexikon*, Kolozsvár, S. Pataki József, 1746. Különösen fontos lenne összevetni e jelentéseket a fogarasi lelkészek prédikációival, kiemelten Jantsó Mihály munkáival, akit Bethlen Kata több levelében megemlít, és aki hosszas betegeskedése alatt mellette volt. Vö. *Árva Bethlen Kata Leveli*, i. m., 92, 104, 110–112, 122–123, 128, 143–144, 149, 167–168.

25 Uo., 125–126.

Igazság Napjára vigyázzván, az hozzátartozókra gondolt tart. Ezek. I. 10. Jel. IV. 7. Esa. XL. 31.²⁶ Arókára lecsapósasban tehát meglátható az egyház védelmezésének szimbolikus kifejeződése, ahogy a vadászjelenet menekülő szarvasában is az ellenségeitől üldözött Krisztus alakja: „A’ Szarvas [...] ábrázolja A’ KRISTUST, a’ ki az ellenségtől üldöztetvén a’ nagy hegyeken, az az, a’ hatalmas Országokon sebessen el-ment, a’ maga esméretét el-terjesztette. Enek II. 9. 17.”²⁷

Bod lexikonja nemcsak azért lehet viszonyítási pont, mert a korszak egyik jelentős, nagyhatású munkája, hanem mert kiadását Bethlen Kata maga támogatta, ahogy az a nyomtatvány dedikációjából is kiderül. Emellett kitér a patróna hozzájárulására Deáki József, az erdélyi református püspök approbatioja és Borosnyai Nagy Zsigmond, a nagyenyedi kollégium professzorának verses bevezetője is. A közvetlen kapcsolat miatt kiemelten érdemes figyelembe venni a lexikon szócikkeit, amelyek közül a *menyasszony* címszó különösen izgalmas távlatokat nyit meg: „A’ maga Eklésiáját így nevezi a’ KRISTUS, a’ melyet a’ kegyelemnek szövetsége által el-jegyzett ő magának. Hós. II. 18, 19. *El jegyezlek tégedet magamnak, és meg-esméred a’ Jéhovát.* Esa. LXII. 5. *Mint a’ Meny-Aszszonynak örül a’ Vö-Legény, azonképen örül tenéked a’ te ISTENed.* Jel. XXII. 17. *A’ Lélek-is, a’ Meny-Aszszony-is azt mondja: Jövel, az az, a’ Szent Lélek által meg-szenteltetett, Sz. indulatokkal fel-ékesített Gyülekezet várja a’ KRISTUST.* Minthogy a’ Menyezői *Solennitás*ban öröm szokott lenni, azért a’ Meny-Aszszonynak’s Vö-Legénynek szavának a’ Városban való hallatása, vétetik a’ bódlog állapotjáért a’ Városnak; nem hallatása, el-púsztulásáért. Jer. XXV. 10.”²⁸ Az Énekek énekén alapuló párhuzam – amely a nagogikusan a *róka* szócikknél is szerepelt – megengedi,²⁹ hogy az adományban egymásra íródjon az eklézsia menyasszonyként való megjelenítése és Bethlen Kata második házassága, így adományának keresztül mintegy azonosul az egyházzal,³⁰ és maga is hangsúlyosan Krisztus menyasszonyává válik. A tárgyfolynosság is lehetővé teszi ezt az értelmezést, hiszen a saját esküvői ruhájából készült textília díszíti az ekléziát.

26 Uo., 130.

27 Uo., 139.

28 Uo., 94.

29 E metaforának komoly hagyománya alakult ki, amely tetten érhető a középkori jegyesmisztikától a gyámoltalanságot kifejező imaszövegek visszatérő trópusáig. A különböző református zsinati és hitvallási iratok egységesen kimondják, hogy a vőlegény és a menyasszony közti házasság a Krisztus és az egyház közösségét jelképezi. Mindez jól mutatja, hogy a Bod-szócikk konkrét ismerete nélkül is megteremtődhet a képzettársítás, amely a Bethlen Kata-adományok értelmezésének alapját jelenti. A gyámoltalanság trópusainak imádságokban való megjelenéséhez lásd FAZAKAS Gergely Tamás, *Árva Bethlen Kata mint autobiográfiai jelenség: Filológiai, retorikai, történeti antropológiai közelítések Bethlen Kata szövegeihez és az árvai énförmálás 17–18. századi hagyományához*, Debrecen, 2018, 145 (habilitációs értekezés). A református házasságkötéshez lásd NÉMETH Balázs, „...Isten nem aloszik, rejánk pislong...”: *Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarország mint példa*, Bp., Kálvin, 2005, 67–82.

30 Fazakas Gergely habilitációs értekezése foglalkozik behatóbban az özvegyi nyomorúság és a közösségi szenvedés azonosításának lehetőségével a kora újkorban. Bethlen Kata esetében meggyőzően érvel amellett, hogy a patróna önreprezentációjának közösségi olvasata is lehetséges, amelyen keresztül az egyház gyámoltalanságaként is érthető szövegeinek árvaság-metaforája.

Narratíván is megképződik a Krisztus menyasszonyaként való önmegjelenítés, hiszen Bethlen Kata szövegeiben is rendre visszatér ez az elem, legmarkánsabban talán önéletírásában: „Mely nagy örömmel vártam mára az én lelkemnek kedves vőlegényét, hogy engemet esárházból kiköltöztessen és magához vigyen.”³¹ Hasonló gondolatot fogalmaznak meg az imádságok is, bár a megszólalás pozíciójából és a műfaji eltérésekből fakadóan némileg módosul az értelmezés: „mert Testemet, Lelkemet, 's Eletemet, egészszen Tenéked szenteltem, már akár éljek, akár meghaljak, én nem magamé, hanem az én Meg-váltó Uram JESUS KRISTUSomé vagyok.”³² A végrendeletekben is megjelenik ez a metafora: „remelvén azt is, hogy Isten Ő Felsége itt, hévízi háza mnál hozza el azt a kedves órát, amelyben én is felöltöztetem a maz fejér bíbor köntösben és az én mennyei vőlegényemhez, az én Megváltómhoz bevitelem [...]”³³ Majd búcsúztató versében Bod is a „Bárány Jegyesse[ként]” írja le Bethlen Kátát, méghozzá éppen a fogarasi temetés alkalmával, amikor tehát az adományok már a templom tulajdonában voltak.

Figyelemre méltó, hogy miközben a szövegek és a textília tárgyfolytonossága megteremtik a patróna és a menyasszonyként láttatott egyház azonosításának lehetőségét, paradox módon az adomány egyszerre mutatja fel eredeti funkcióját és fedi el azt. Hiszen a ruha szétvágásának és más formában való összeállításának gesztusán keresztül a zénújraformálása is lehetővé és láthatóvá teszi. A családi címerek a házasságban létrejött, Teleki Józseffel való egységet is megjelenítik; annak köszönhetően pedig, hogy az identitás újraalkotása szakrális, nyilvános térben történik, a közösséghez tartozás és a gyülekezettel való egység válik hangsúlyossá. Hiszen a menyasszonyszoknya szétvágásában a közösségérthozottáldozathozatal is megmutatkozik. A közösség szerepe azért is meghatározó, mert a református teológia szerint minden csak Krisztusra nézve szent, Krisztus teste pedig maga az egyház, így a hívek annak a tagjai. Ahogyan Bod is írja: „kik a' KRISTUSra, mint Közben-járóra, és az ő Tagjaira, az Hívekre mutattak”; „Másut-is a' tzerémóniás dolgokról mondja az Apostol Kol. II. 16, 17. hogy azok a' következő dolgoknak árnyéki, de a' Valóság a' KRISTUSé, a' kire mutattak, és a' ki által bétellyesedtenek mindenek.”³⁴ A közösség használatában válnak tehát szakrálissá a tárgyak, amelyek a Krisztus jótéteményei miatt érzett hála kifejeződései, valamint a kegyesélet bizonyítékai. Mindezen jelentések azonban csak a gyülekezet olvasatában, hitelesítő pozíciójából fakadóan tekinthetők érvényesnek.

Az adományok kegyességben és üdvösségben betöltött szerepe mellett evilági, praktikusszemponatok is érvényesültek. Emlékállító és reprezentatív funkciójuk szor-

Meglátásom szerint ez az azonosítás a textílián keresztül is megtörténik. Vö. FAZAKAS, *Árva Bethlen Kata mint autobiográfiai jelenség*, i. m.

31 BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékirók 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 757.

32 BETHLEN Kata, *Védelmeső erős Pais*, 1751, 30; vagy „élek pedig többé már nem én, hanem él bennem az én JESUSom, és a' mellyé letett most én ebben a' Testben élek, az én JESUSomban élelem.” *Uo.*, 40.

33 *Bethlen Kata rendelese eltemettetéséről = Árva Bethlen Kata*, s. a. r., bev. TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 197.

34 BOD, i. m., előszó, c4r.

rosan összekapcsolódott, főként az utólag a textíliára hímzett címereken keresztül. Nemcsak a házasságpillanatainak és a két család kapcsolatainak a kifejeződésétörténet meg, hanem ezzel az egyháztámogatás társadalmilag elvárt szerepének is eleget tettek, maradandóvá téve a fogarasi eklézsiának nyújtott hozzájárulást, még az emléktábla elhelyezése előtt. A textíliában tehát egymásra íródott az egyén és a gyülekezet élettörténete, így az adomány a közösség emlékezetének és lokális történetének is a hordozójává vált. A praktikus szempontok közé tartozik továbbá az újrahasznoztás, amely e ruhák, textilek eszmei és anyagi értékéből fakadt, miközben használati értékük eredeti formájukban megszűnt. Vagyis Bethlen Kata menyasszonyi ruháját igen becsessé tette a drága alapanyag, az aranyfonal, az aprólékos kidolgozás, a nemmesszemélytől származás, ám a ruhadarab a házasságkötés után elvesztette szerepét. Templomi adományformájában azonban másfajta használatban újra funkcionálissá válhatott.

Noha az írásos források száma csekély, a meglévő ismereteink alapján jól argumentálhatóan ráterítve rajzolódik ki Bethlen Kata fogarasi adományára vonatkozóan. A korábban már elemzett olthévízi terítőhöz hasonlóan azt igyekeztem megmutatni, hogy a textília lehetséges olvasata nem önmagában az anyaghasználatban vagy a szín- és mintavilágban rejlik, sokkal erősebben a kontextus, illetve a kontextusváltás teremti meg azt. E kontextus feltáráshoz pedig érdemes bevonni a Bethlen Katától és közvetlen környezetétől származó szövegeket is, valamint a analógiaként a tárgyi kultúra egyébdarabjait. Jelen esetben ez a megközelítés az adományozás datálásának körülhatárolásához, pontosításához is hozzájárulhat.

Összefoglaló

Adolgozatomban Bethlen Kata fogarasi adományainak kontextusát igyekszik feltárni, megmutatva ezzel a textíliák jelentőségét az adott közegben. A református egyháztámogatásban nem tekinthető jellemző gyakorlattá a jegykendők, menyasszonyi ruhák felajánlása, rendhagyó módon azonban a patróna saját szoknyájából készítette az úrasztali abroszt és a szószéktakarót. E kontextusváltásból, az anyag újrahasznoztásából adódóan megváltozott a textíliákhoz társítható értelmezés, a jelek olvashatósága. A szakrális tér kiemelt pontjain megjelenő fonalas munkák szín- és mintavilága és a korábbtól eltérő funkciója lehetővé teszi és ösztönzi az új jelentésteremtést, hiszen a megjelenő motívumok erős keresztény tradícióval bírnak. Fontos szerepe van az adományozásban Fogarasnak is, amely a uralkodónők, a fejedelemasszonyok és a nemes patrónák egyháztámogatásában kiemelt helyszínné számított. Bethlen Kata textíliái a közösséghez való tartozás kifejezése mellett saját önmegjelenítéséhez is hozzájárultak, azt alakították.

An Analysis of Kata Bethlen's Donations in Fogaras

This paper offers a reconstruction of the context of Kata Bethlen's donations in Fogaras, indicating the significance of these textiles in the given setting. The donation of bridal wraps and wedding dresses cannot be regarded as a conventional practice in Calvinist church support, however, this particular patron had a communion table cloth and a pulpit cover made from her own skirt. Such a change of context, and the recycling of the material also transformed the interpretation associated with the textiles, the readability of the signs. The colours and patterns, and the ever so different new functions of the threadwork appearing in significant points of the sacral space enable and encourage the production of new meanings, as the appearing motifs are closely connected to the Christian tradition. Fogaras also plays a key role in the donation, as it was in high esteem in terms of church support by princesses and noble patrons. The textiles of Kata Bethlen expressed belonging to a community, but also contributed to and shaped her self-representation.

Szabó-Reznek Eszter

K. Papp Miklós és egy értelmiségi hálózat A kulturális elit alakulása és működése a 19. század végi Erdélyben

A kiegyezés utáni Kolozsvár egyik legfontosabb napilapjának, a *Magyar Polgár* szerkesztője, K. Papp Miklós egyik alkalommal azzal a kijelentéssel zárta rövidre a rivális *Kelet* című folyóirattal zajló polémiáját, hogy nincs ideje vitakozni, hiszen tizenegy választmány, egylet és bizottság tagja.¹ A lapalapító-főszerkesztő – és még megannyi szerepet kipróbáló – K. Papp ritkán mulasztotta el hangsúlyozni aktív közéleti és kulturális részvételét, kapcsolataihóknak kiterjedtségét. A dési kereskedőcsaládban született szerkesztő Kolozsváron kezdte tanulmányait, de gyenge egészségi állapota miatt házitanulóként folytatta.² A kiegyezés után, 1867-ben alapította az ellenzéki *Magyar Polgárt*; az első szám 1867. március 27-én jelent meg. Péchy Manó erdélyi királyi biztos hivatalba lépésekor a következőképpen nyilatkozott róla (miközben egy kormánypárti lap indítását javasolta): „nagyon élénk lap, csaknem az utcáról van szerkesztve, mindent figyelemmel kísér, felkajtat minden lehető körülményt, magának mindenfelől közléseket szerez, s a kíváncsiságot rendkívül ingerli.”³ A *Magyar Polgár* mellett volt néhány egyéb hosszabb-rövidebb ideig tartó lapalapítási kísérlete:

1 *Magyar Polgár*, 9(1875), jan. 28.

2 K. Papp (1837. okt. 29. – 1881. máj. 12.) műveltségének, tanultságának problémája gyakran előtérbe került; a *Magyar Polgár* rivális lapja, a *Kelet* egyetemen képzett szerkesztői nem tekintették K. Pappot a maguk körébe tartozó értelmiséginek, illetve úgy gondolták, hogy a színház ügyeibe sincs jogosultsága beleszólni éppen emiatt. Ez különösen kiéleződött akkor, amikor a *Magyar Polgár* szerkesztője megjelentette *Ha én a kolozsvári színház igazgatója volnék* cikksorozatát, amelyben saját elképzeléseit írta meg a színházi vezetésről, és egyúttal pályázni akart a színház vállalkozó igazgatói pozíciójára, azaz az épület bérlete mellett gazdálkodott volna a szubvencióval, megszervezte volna a társulatot, illetve vezette volna az intézményt. A *Kelet* megjegyezte, hogy „nem tartjuk magunkat sem hivattaknak, sem képesítetteknek, hogy az aprólékosságig terjedő tanácsokat osztogassunk, vagy éppen művezetőket vagy vállalkozókat ajánljunk.” (*Kelet*, 4(1874), jan. 21.) De a *Magyar Polgár* csípős válasza nem maradt el ez esetben sem. „Van még egy szép jellemvonása a *Kelet*nek, mely abból áll, hogy engemet minden alkalommal úgy állít vagy állíttat olvasó közönsége elé: mint egy neveletlen, szívtelen, együgyű, bárgyú, tudatlan számár embert. Ha a *Kelet* érdemes szerkesztője, kinek tehetségeit én mindig elismertem és elismerem, azt hiszi, hogy az én fogyatkozásaim, tudatlanságom az ő nevének díszét emeli, ha az én számárságom őt, mint egyetemi tanárt bölcsebbé teszi [...], ám teljék benne kedve [...]” (*Magyar Polgár*, 8(1874), febr. 1)

3 A *Korunk* folyóirat 1867/90-es számából idézi PÁL Judit, *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, Erdélyi Tudományos Füzetek, 2010, 415.

a *Jónás Lapja* (1873) című hetente megjelenő politikai néplap (a Jónás a szerkesztő egyik ismert álneve volt), a *Polgár* irodalmi mellékleteként funkcionáló *Hölgyfutár* (1876–1878), valamint K. Papp történelmi (forrás)kutatások iránti elkötelezettségét jelző, és ennek nyilvános teret adó *Történeti Lapok* (1874–1876). A lapszerkesztő párhuzamosan többszerepet próbált ki és működtetett, egyszerre több (szakmai) fórumban vett aktívan részt – és ezek a körök gyakran metszették egymást. Tagja volt a marosvásárhelyialapítású Kemény Zsigmond Társaságnak, amelynek elnöke, Tolnai Lajos gyakran írt a *Hölgyfutár*-ba. Ugyanakkor a Petőfi Társaságnak is tagja volt, és igyekezett a zújonnanszerzett kapcsolati tőkéjéből lapjaiszáma szerzőkre krutálni, a Társaság ülései során „jeles tollú írókat nyert meg”.⁴

A szerkesztő, történész, író, drámaíró, politikus és főként kulturális szervező K. Papp Miklós által sajátos betekintést nyerhetünk az erdélyi kulturális élet dinamikájába, alakulásába, nemcsak az általa befolyásolt sajtóbeli és színházi nyilvánosságon keresztül, hanem kapcsolati hálóján keresztül is. A Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött hagyatéka is mutatja ennek kiterjedtségét: 1860 és 1879 között 662-en küldtek neki levelet.⁵ A hagyatékban ugyan csupán a hozzá intézett levelek találhatók meg, de a több ezernyi oldal alapján állíthatjuk, hogy a nagy részükre válaszolt is, azaz aktív, kétoldalú levelezésről beszélhetünk. Ennek teljes, kritikai jellegű feldolgozása, esetleges kiadása még várat magára, és számos kutatási lehetőséget kínál. A levelezést ráadásul kiegészítik a *Magyar Polgár* ugyanítt megtalálható szerkesztőségi iratai, a szerkesztő személyi iratai, jegyzetei, feljegyzései, lehetővé téve a szerkesztői, újságialapítóipályá megrajzolását, a karriertörténeti elemzést.⁶ A levelezés, a szerkesztőségi iratok és a *Magyar Polgár* összehasonlító elemzése megmutathatja a sajtó működésének mechanizmusait a 19. század második felében. Kérdés, hogyan befolyásolják a magánlevelek a nyilvánosságot, hogyan áll össze egy nyomtatott napilap, milyen elvárások és elvek mentén alakul a honorárium kifizetése, kik válnak a lap állandó szerzőivé, milyen kapcsolatok alakulnak ki egyes folyóiratok között. Árnyalható a kapcsolatok alakulási folyamata, de a kolozsvári színház működése is jobban érthető a K. Papp-hagyaték értelmezésével. A *Magyar Polgár*-ban a színikritikák mellett rendszeresen lehetett olvasni a belső vitákról, a vezetés dilemmáiról – nem véletlenül tekintették a színház félhivatalos orgánumának. Ezen túl K. Papp, ahogy erről a későbbieknek részletesebben is szó lesz, szoros kapcsolatban állt a színház vezetésével a színészekkel; befolyása számos színészi karrier alakulásában tetten érhető.

Tanulmányomban a fent vázolt kérdésekre keresem a választ. A források megmutatják az erdélyi – és szűkebben kolozsvári – értelmiségi csoportok alakulását, a közös fórumokat, amelyeknek tagjai voltak, befolyásukat és szerep köröket. Emellett

4 Köztük Dux Adolf, Törs Kálmán, Lanka Gusztáv, ifj. Ábrányi Emil, Szana Tamás. (*Hölgyfutár*, 2(1877), jan. 11.)

5 Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL), P 2269 – K. Papp Miklós hagyatéka, 1. tétel: K. Papp Miklóshoz intézett levelek (1860–1879). A tétel 672 egységet tartalmaz, ezek között egy befejezetlen és azonosítatlan levél van, további kilenc pedig hivataloktól, egyletektől érkezett.

6 MNL, P 2269, 2. tétel: K. Papp Miklós személyi iratai (fényképe, egyleti és bizottsági tagsági iratok, kolozsvári polgárságáról igazolás stb.); 10. tétel: A „Magyar Polgár” című lapszerkesztőségi iratai.

egyönmagát sok szerepben kipróbáló kulturális vállalkozó (történész, író, drámaíró, színikritikus) profilját is kirajzolják. Az irodalomtörténet-írás – mely maga is egy professzionalizációs folyamat során vált szét más diszciplínáktól és lett szakmává – K. Papp Miklós profilját „letisztította”, a lapalapítói, -szerkesztői hivatást emelte ki a többi szerep közül. A levelezés éppen ennek sokrétegűségére enged következtetni, és egyben rámutat az irodalomtudomány specializációjából következő módszertani sajátosságokra és problémákra.

Először K. Papp Miklós levelezéséből kiindulva az 1860-as és 1870-es évek erdélyi kulturális elitjének alakulását, a városokon és társadalmi rétegeken átívelő interakciókat vizsgálom, úgy, hogy a *respublica litteraria* működés mintáinak öröklődését és átalakulását követem nyomon a levelekben. Ezt követően egy adott intézmény, a kolozsvári színház működésében keresem ezt a mintázatot. A színház kapcsolat-hálóját azokon a leveleken keresztül elemzem, amelyek színészekről, igazgatóktól érkeztek, akik hol a jóakaró barátot, hol a színházi ügyek bennfentesét, de főként a befolyásos szerkesztőt látták K. Pappban. A *Magyar Polgár* fontos kontrollforrás e tekintetben, így látszik majd igazán az interakciók eredménye: a levelek hatására mi jelent meg a sajtóban, és ennek következtében mit – és főként kit – láthatott a közönség a színpadon.

Könyvet könyvért, barátságot barátságért. Levelezés és kapcsolatháló

Noha a kölcsönös segítségen alapuló *respublica litteraria* virágkora időben korábbra esett, modelljesoká igérvényes maradt; elgondolkodtató távlatokat nyújtak a 19. század közepén zajló folyamatok megértéséhez is. A tudósok világát a mindennapi világ normáitól elkülöníteni igyekvő, a tagok közötti együttműködésben és kapcsolattartásban megragadható társadalomnak, noha elvben szintén egalitárius alapon működött, megvolt a saját hierarchiája – ami azonban nem minden esetben egyezett meg a külvilág rendjével. A kapcsolati tőkének meghatározó szerepe volt a tudósok köztársaságában, a közösséghez tartozáshoz nem feltétlenül volt szükség arra, hogy valaki író vagy tudós legyen; annak része lehetett a tagokkal való – főként levelezésen keresztül megvalósuló – kapcsolat által. Ennek társadalmi vonatkozásait vizsgálva Anne Goldgar az intézmények által sokáig kevésbé összefogott, fragmentált tudósi társadalom tagjai közötti köteleket a kölcsönös támogatás elvével magyarázza, „lekötelezett közösségnek” nevezi, amely egy „lekötelezettségi hálózat” mentén működött,⁷ betartva az „utilité, politesse, honnêteté” hármását, a *respublica litteraria* kölcsönösségen alapuló értékrendjét. A sajtó egyre meghatározottabb térfelületével és a gyors információcserével lehetővé tételével nemcsak a társadalom strukturális átrendeződésére volt hatással – egyszerre alakítva és megjelenítve ezt a folyamatos

⁷ GOLDGAR, Anne, *Impolite Learning. Conduct and Community in the Republic of Letters, 1680-1750*, New Heaven, London, Yale University Press, 1995. A „network of obligation”-ról l. különösen az első fejezetet: *Philosophical Transactions: The Republic of Letters as a Community of Obligation*.

polémiákkal, a nyilvános „okoskodással” – hanem a külvilágtól önmagát részben elhatároló *respublica litteraria* belső dinamikáját is megbontotta.⁸

K. Papp, a sajtó nyilvánossága által (és a nyilvánosság felett) jelentős befolyással bíró szerkesztő az arisztokrácia tagjaival és a honorácior értelmiséggel is kapcsolatban állt. A hagyatékában lévő levelek kirajzolják azokat a régiókon átívelő vonalakat, amelyek a rendi és a honorácior elit tagjaival egyaránt összekötötték a kolozsvári szerkesztőt, és körvonalazzák azt az éppen a *respublica litteraria* kölcsönösségen alapuló és sok tekintetben egalitáriánus elve mentén kiépülő (ugyanakkor az egyleti működéshez is hasonlítható) kapcsolathálót, amelynek általában csak lecsapódását látjuk a sajtóban.

A hagyaték, ahogy említettem, a K. Pappnak címzett leveleket tartalmazza csupán, s noha ideális esetben szükség lenne az általa írottakra is ahhoz, hogy egy-egy levelet kontextualizáljunk és megértsünk, első lépésként ezek hiányában is számos jelzésértékű információval találkozhatunk. Elsősorban a zirodalomhoz, színházhoz, újság-írásához, kutatáshoz kapcsolódó levelekre figyelek, emellett érdekes a feladók lakhelye és a feladás városa is, hiszen megmutatják a mentális térben a levelek által összekapcsolt, akár térképre is vetíthető közösséget. A Kolozsvárról érkező leveleken kívül Erdély különböző városaiból, Pestről, illetve a 19. századi Magyarországszámos városából címeztek levelet K. Pappnak, és néhány külföldi – Romániából, az Egyesült Államokból, Olaszországból címzett – levél is megtalálható a hagyatékban. Ugyanakkor a megszólításokra is érdemes odafigyelni; ezek arról árulkodnak, hogy éppen milyen szerepből szólították meg K. Pappot – szerkesztőként, íróként, történészként vagy akár színikritikusként; szakmai vagy személyes levelekről van-e szó, mennyire formális, illetve mennyire közeli volt a levelezőtársak közötti viszony. Vannak olyan esetek, amikor a „tisztelt Papp úr” néhány levélváltás után „édes Miklósom”-má vagy „drága barátom Miklós”-sá alakult. Szinnyei Józseffel például amellett, hogy szakmai kapcsolatot épített ki, igen hamar közeli barátságba került, ahogy erről Péter Edit írt részletesen.⁹ A megszólítások, titulusok a kapcsolatháló struktúrája mellett a társadalom szerveződését, a korábbi, rendi szerepkörök átalakulását is körvonalazzák. A hagyaték majdani feldolgozásakor érdemes lenne elemezni azt a szempontot, amelyre Kövér György hívta fel a figyelmet: a 18. század közepétől felfelé irányuló eltolódás figyelhető meg a titulusok használatában; mindenkit egy fokkal magasabb címmel szólítottak meg, mint ami megillette volna a történeti-jogi rendben elfoglalt helye alapján.¹⁰ Eza K. Papp-levelezése tekintetében különösen a párhuzamos szerepkörök felfejtésekor lehet érdekes: hogyan alakul a hibrid, rendi-szakmai identitású levelezőtársak megszólítása, esetükben melyik szerep kerül előtérbe. A dualizmus korában az úri viselkedés már nem kapcsolódott feltétlenül a nemesi címhez; a z az úri viselkedés a történeti-jogi rendiségből viselkedésszociológiai rendiséggé alakult

⁸ Lásd GOLDGAR, i. m., 54–114.

⁹ Péter Edit a levelezés egy kis szeletét dolgozta fel K. Papp és Szinnyei József szakmai viszonyát, illetve személyes ismeretségét elemző tanulmányában. (PÉTER Edit, *K. Papp Miklós és Szinnyei József levelezése*, ME.dok, 2013/4, 17–24.)

¹⁰ KÖVÉR György, *Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig*, Századvég, 1999/14, 3–19.

át, és az úriember kategóriájába kerültek mindazok, akik valamilyen egyesület tagjai voltak.¹¹

Az áttekintett levelek egy része a munkatársaival (írókkal, újságírókkal) élénk kapcsolatot fenntartó szerkesztő alakját körvonalazzák. Ezek csoportja nem homogén, voltak olyanok, akik szívességből, K. Papp felkérésére írtak, sokan viszont szorult helyzetben kértek honoráriumot, mint Balázs Sándor – „más körülmény között isten látja, mit sem kérnék [...], most azonban a nyomorúság kényszerít”¹² – vagy Jakab Ödön (aki elsősorban K. Papp rövid életű irodalmi folyóiratában, a *Hölgyfűtárban* publikált rendszeresen) – „Előre bocsátom: ne gondolja Ön, hogy én az engem szerető, jó embereket »pumpolni« akarom. Nem! Eddig sem kértem Öntől semmit munkáimért s ezután sem kérek, mikor kerülhetem”.¹³ Indali Gyula pedig felháborodott levelet írt a szerkesztőnek azért, mert szerinte „majdnem hét, sűrű nagy ívre terjedő eredeti elbeszélés s 4 eredeti költemény [...] már a mennyiségénél fogva is többet érdemelt volna 25 forintnál”.¹⁴ Úgy tűnik, a honorárium összege változó volt, nem volt előre megbeszélve, és nem is igényelte mindenki – vagy legalábbis nem minden alkalommal.

K. Papp a folyóiratok mellett a 60-as évek közepén a *Kolozsvár Nagy Naptárát*, majd a *Magyar Polgár Kis- és Nagy Naptárát* szerkesztette, melyek „irodalmi része kielégíthette a magasabb igényeket is” és „valóságos évkönyv volt az Erdélyrészi neves írók jobb termékeinek”.¹⁵ Ebbe kért egy dolgozatot báró Bánffy Bélától, aki szabadkozások közepette – arra hivatkozva, hogy eddig csupán hírlapi csekélyiségeket írt – küldte el írását,¹⁶ de báró Bánffy Dezső is küldött neki – álnév alatt írt – beszámolót a Magyar Országos Segélyező Nőegyletre vonatkozóan.¹⁷ Gróf Kornis Vilma egy Jókai-íróról szóló naplójegyzetet juttatott el Kolozsvárra (éppen Bánffy Dezső által), és arra kérte K. Pappot, hogy ha a *Magyar Polgárban* nem lenne rá igény, segítsen elhelyezni valamelyik szépirodalmi folyóiratba, a *Nefejejts be* vagy a *Családi Körbe*.¹⁸ A kolozsvári lapszerkesztő a régiarisztokrácia számos tagjával kapcsolatban állt, amit, ahogya fenti példák is mutatják, gyakran szakmai tökévé forgatott. A levelezésnek ez a része a tágabb értelemben vett irodalom körül forog; az irodalomról, írásról, források megszerzéséről, publikálásról, könyvkiadásról, könyvek cseréjéről szóló levelek tartják fenn ezeket a kapcsolatokat, és ezzel az ürüggyel lehet újabb kapcsolatokat kialakítani, amelyeken keresztül K. Papp önmagát is központi figurává emelte: gyakran ő maga tematizálta a kapcsolatait, feladatokat, tanácsot adott, megoldást javasolt, problémákat oldott meg – ő lett e hálózat egyik fontos csomópontja.

11 GYÁNI Gábor, KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006, 96–99.

12 MNL, P2269, Balázs Sándor levele K. Pappnak, Pest, 1864. júl. 3.

13 MNL, P2269, Jakab Ödön levele K. Pappnak, Kolozsvár, 1877. szept. 11.

14 MNL, P2269, Indali Gyula levele K. Pappnak, Kolozsvár, 1878. jan. 27.

15 Hegyesy Vilmos K. Pappra emlékező tárcájából, *Magyar Polgár*, 15(1881), febr. 13.

16 MNL, P2269, báró Bánffy Béla levele K. Pappnak, é.n.

17 MNL, P2269, báró Bánffy Dezső levele K. Pappnak, Apanagyfalu, 1879. okt. 7.

18 MNL, P2269, gróf Kornis Vilma levele K. Pappnak, é.n.

Az irodalom és a tudományos, történelmi dolgozatok köré csoportosuló kapcsolatok a *respublica litteraria* egykori hagyományának logikájába illeszthetők be a „szívességet szívességért, könyvet könyvért, barátságot barátságért” („service for service, book for book, friendship for friendship”) elvet követve.¹⁹ Ezt fogalmazta meg és támasztotta alá gesztusával Halmágyi Sándor ügyvéd, író is, akinek K. Papp küldött egy tiszteletplédányt *Az 1735-iki zendülés története* című történelmi korrajzából. Halmágyi barátságuk jeléül elfogadta azt, és „minthogy ezen udvariasságot illik viszonzozni”, ő is küldött egy példányt egyik saját munkájából.²⁰ A kolozsvári szerkesztő, aki fiatalon, miután gyenge egészségi állapota miatt nem fejezhette be iskolai tanulmányait, autodidaktaként történelmi tanulmányokba kezdett, *Történeti Lapok* cím alatt, a *Magyar Polgár* mellékleteként 1874-ben indított egy hetilapot, amelyben Erdély múltjára vonatkozó forrásokatközölt, ezzel a vállalkozással mintegy folytatva gróf Mikó Imre hasonló kezdeményezését, az *Erdélyi történeti adatok* négy kötetét. K. Papp ugyan nem reflektál arra, hogy az erdélyi nemesség által elindított hagyományt visztovább (Mikó magát Benkő József utódjának tartotta a „kútfőnyomozás” terén²¹), de a Mikóval való kapcsolata nem merül ki ennyiben; erről részletesebben később lesz szó.

A *Történeti Lapok* tartalommal való feltöltése állandó kutatómunkát igényelt szerkesztőjéről, a „történelmi bűvárlatok” során folyamatosan bővülő kapcsolathálóján keresztül lehetősége volt családi levéltárakban kutatni, családi dokumentumokhoz hozzáférni. A számos forrást közlő melléklet nagy részét a Wesselényi család zsigódi levéltárában való kutatás eredményei tették ki, és – nyomdatulajdonos is lévén – K. Papp ezekből külön kötetben is adott ki részleteket (ahogyan a *Történeti Lapok*at is kiadta kötetbe fűzve). Az 1876-os *B. Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnperét* báró Wesselényi Miklósnak és báró Wesselényi Bélának ajánlotta. A Wesselényiek ebben az esetben mecénásokként jelentek meg, de nem anyagi hozzájárulásukért, hanem a családi levéltár megnyitásaért illette őket köszönet: „A nagy Wesselényi Miklós fia inak előzékeny szívességeit, barátságos jóindulatukat annyiszor volt már alkalmam élvezni, hogy midőn e munkát nékiek ajánlom: csak hálás tiszteletemnek adok kifejezést. Ők voltak szívesek előttem a zsigódi nagybecsű levéltárt megnyitni s ezzel lehetővé tették: hogy hazai történetünket és általában a magyar irodalmat számos rendkívül érdekes adattal ismertessem meg.”²²

Nem a Wesselényi család az egyetlen, amelynek anyagához K. Papp hozzáfért. Két levél maradt fenn Kispál Lászlótól, 1875-ből, illetve 1877-ből, fiától, Kispál Sándortól pedig négy levél az 1876–1878 közötti időszakból, amelyekben azokat a családi leveleket, régi okmányokat és Újfalvy Krisztina, a dédnagya nyhatírását kérték vissza, amelyeket a *Történeti Lapok*ban való publikálás erejéig kölcsönöztek. Ez a K.

19 GOLDGAR, i. m., 26.

20 MNL, P2269, Halmágyi Sándor levele K. Pappnak, Kolozsvár, 1868. máj. 6.

21 Lásd T. SZABÓ Levente, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, KOMP-PRESS, Korkunk 2008, 54–55. Emellett Mikóról: EGYED Ákos, *Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyiye*, Sepsiszentgyörgy, Charta, 2007.

22 B. WESSELÉNYI Miklós *Hűtlenségi bűnpere*, Kolozsvár, nyomtatott K. Papp Miklósnál, 1876.

Pappba vetett bizalmat is mutatja: azon túl, hogy több család is megengedte, hogy könyvtárának kutasson, hosszabb időre, elhoza talra is kölcsönöztek számára iratokat. A Szőkefalvánkelt levelekben azonban felszólították, hogy küldje vissza a Kispál Sándor szerint „erővel visszatartott” dokumentumokat, különben kénytelenek bepelelni őt – hiszen a becsületesség fontos tulajdonság volt ebben a kölcsönösség által fenntartható kapcsolathálóban.

Deák Farkas, a Magyar Történelmi Társulat tagja és a társulaton belül K. Pappnak is tagtársa (a társulat egyik alapító tagja pedig maga gróf Mikó Imre volt) éppen erre a kölcsönös segítségre utalt, amikor ezt írta a szerkesztőnek: „ha ön kedvembe jár, annyi érdekes másolást küldök, hogy két évig is lesz közölnivalója [...] Továbbá tudatom, hogy báró Nyáry Albert [...] szívesen megküldi önnek az *Archeológiai Értesítő*t, ha ön előbb megküldi a *Tört. lapok* ez évi folyamát.”²³ Bakk Endre vízaknai plébános segített neki hozzájutni egy könyvhöz, kapcsolataba lépett a tulajdonosával, és rajta keresztül K. Papp is megismerte őt, de ezúttal Bakk is kért valamit cserébe. Bakk épp Vízakna monográfiáján dolgozott, ezért arra kérte a szerkesztőt, ha van régi okmánya Vízaknáról, küldje el, mert „ahány okmányt szerencsés leszek Vízaknát érdeklőleg kapni, én is annyit fogok innen küldeni”. K. Papp teljesítette kérését: publikálásra szánt levelet küldött Mihály vajdától.²⁴ A kapcsolathálón belüli segítség tehát lekötelezettséget jelentett, amit a közösség elvei alapján viszonzni kellett.

K. Papp egy kézfogásnyira volt Kossuthtól Ihász Dániel ezredesen keresztül, aki a levelezésük alatt a monsummanoi gőzfürdőbe kísérte Kossuthot. A „politesse”, az udvariasság, szívélyesség elvét jól példázza levelezésük. A kolozsvári szerkesztő felajánlotta, hogy elküldi Beysh [Beythe] András füveskönyvét Kossuthnak, de az nem fogadhatott el ajándékba ilyen értékes könyvet, csupán kölcsönbe. Már azért is „genírozva” érezte magát, amiért a *Magyar Polgárt* szívességből küldte neki rendszerezen a szerkesztő. Ihász szerint „Kossuth annak szerkesztését nemcsak dicséri, de az egész országban a legjobb provinciális lapnak tartja”, és csupán azért nem mondja vissza, hogy ne sértse meg vele K. Pappot. Mindezek után jelzésértékű Ihász levelének lezárása: küldött egy cikket a *Magyar Újságnak* Kossuth fogadtatásáról, s ha K. Papp levelét – melyben a kontextusból következtetve felajánlotta az értékes könyvet – előbb kapta volna meg, a cikket a *Magyar Polgárnak* küldte volna.²⁵

A levelek egy másik része a könyvek körül forog: K. Papp Leöwey Klárának és a Teleki grófkisasszonyoknak Kendilónára küldött könyveket, cserébe arra kérte a nevelőnőt, hogy írjon neki Teleki Blanka fogságáról, hiszen ő közelről látta az eseményeket.²⁶ Személyesen többször is ellátogatott Kendilónára, és egy másik Telekivel, gróf Teleki Sándorral is élénk kapcsolatot tartott fenn. A gróf gyakran publikált tárcát a *Magyar Polgárban*, széles ismeretségi körrel rendelkezett, és azáltal, hogy a sajtó nyilvánosságában olyan sok szó esik kettejük közeli barátságáról, K. Papp őket is kisajátítja saját nevéhez, virtuális kapcsolati tőkéjéhez. Ennek leglátványosabb

23 MNL, P2269, Deák Farkas levele K. Pappnak, Budapest, 1876. júl. 15.

24 MNL, P2269, Bakk Endre levele K. Pappnak, Vízakna, 1877. dec. 3.

25 MNL, P2269, Ihász Dániel levele K. Pappnak, Munsummano, 1871. aug. 29.

26 MNL, P2269, Leöwey Klára levele K. Pappnak, Kendilóna, 1877. jún. 27. és júl. 1.

példái Liszt Ferenc kolozsvári fellépéseinek sajtóbeli megjelenései: Teleki és Liszt magánlevelezésének átkerülése a sajtó nyilvános terébe, valamint a hozzájuk fűzött reflexiók.²⁷

K. Papp regényei szintén feltűntek a levelezésben, a lapszerkesztő többé-kevésbé sikeresen kipróbálta magát ezen a téren is, írt pár kötetnyi történelmi elbeszélést és korrajzot, illetve néhány – előzőleg tárcában megjelenő, majd külön kötetben kiadott – nem történelmi tárgyú regényt és több drámát, amelyek közül hármat kolozsvári színpadon is játszottak. 1876-ban tagja lett a Petőfi Társaságnak, valamint erdélyi megfelelőjének, a Kemény Zsigmond Társaságnak. A tagság azt is jelentette, hogy kapcsolathálója kiszélesedett: a *Magyar Polgár*ban többször is írt arról, hogy budapesti útjai során megnyert néhány szerkesztőt a társaságból a lap részére; közülük valóban többen is publikáltak a kolozsvári lapban. Ugyanakkor K. Papp is szélesebb körben ismertté vált: Dux Adolf levelet írt K. Pappnak, hogy a *Pester Lloyd*ban megpróbálta ismertetni irodalmi munkásságát, és kérte, segítsen hozzáférni a többi – főként történelmi tárgyú – írásaihoz, illetve jelezte azt is, néhány regényét már megszerezte egy könyvtáros barátjától.²⁸ Gróf Bethlen Miklósné, Petrichevich-Horváth Ida, aki Izidóra álnév alatt publikált, amellet, hogy a *Hölgyfutár* ötletét dicsérte, beszámolt róla, hogy éppen befejezte *Törvénytörés otthon* című regényét, melynek hatására kérte K. Pappot, tartsa be ígéretét és írjon emlékalbumába. Ezzel nyilvános írói teljesítménye rendi privát szokásba fordult.²⁹

K. Papp levelezése azt mutatja, a sajtónyilvánosság által dominált közegben tovább éltek a *respublica litteraria* „utilitét, politesse, honnétet” hármasan és a kölcsönös segítség elvén alapuló működés módozatai. Az irodalom, kutatás, írás köré szerveződő levelek által kialakuló kapcsolatháló tagjai időnként más-más szerepben leveleztek egymással, láthatóvá téve a többféle, rendi és szakmai elemből álló szereprepertoár sokféleségét. K. Papp sokarcú kulturális vállalkozóként tűnik fel; szerkesztői-szakmai szerepkörét árnyalja a levelezésből kirajzolódó politikus, történész, író képe. De végigkövethetjük színházi szakemberré válását, valamint drámaírói pályafutásának elindulását is, amit egyik levelezőtársának köszönhetett.

27 Liszt neve az 1879-es kolozsvári koncertjén kívül is előtérbe került a lapban. 1877-ben egy tanítványa, Remmerth Márta koncerteztetta városban, többek között Liszt I. Magyar Rapszódiaját játszotta, ami a város tekintetében különös jelentőséggel bírt, hiszen „Liszt e művet Kolozsvárt írta s Teleki Sándornak ajánlotta.” (*Magyar Polgár*, 11 (1877), jan. 30.) Teleki a koncert margójára írt, a *Hölgyfutár*ban megjelent tárcájában a zenemű keletkezési történetét foglalta össze: évekkorábban, egy kolozsvári beszélgetés során a gróf megemlékezett Lisztnek a virtuóz koltói cigányokat, a zeneszerző hallani kívánta őket, ezért a gróf rögtön utánuk küldetett. Amikor a zeneszerző meghallgatta játékukat, Teleki leírása szerint romantikus ihletettséggel elvonult egy üres szobába és megkomponálta a rapszodiát. Ez a tárca egy hosszabb párbeszéd kiindulópontja lett, Liszt nem sokára levélben válaszolt Telekinek, aki a francia eredetit és a levél magyar fordítását egyaránt közölte a *Magyar Polgár*ban. A magánlevelezést a nyilvános szférába helyezve át Teleki mint magánszemély részben felszámolódott, K. Papp, a Telekihez fűződő közeli barátságát hangsúlyozva, a közös ismerős által kisajátította, mintegy a saját nevéhez kapcsolta Lisztet. lásd *Magyar Polgár*, 11 (1877), febr. 21. és nov. 28.

28 MNL, P2269, Dux Adolf levele K. Pappnak, Budapest, 1875. márc. 9.

29 MNL, P2269, gr. Bethlen Miklósné levele K. Pappnak, Zsúk, 1876, nov. 28.

Leöwey Klára, akinek elküldte a *Rab asszony története* című regényét,³⁰ a következő javaslattal állt elő: „Érdekes népszínművet lehetne belőle írni. A szép Judith asszony szép példánya lehetne a falusi magyar menyecskének [...] Ha olyan szerencsésen lehetne színpadra összeállítani, mint aminő érdekes és eredeti maga a regény, igen hatásos népszínmű lenne belőle. Nem volna-e kedve kegyednek átalakítani?”³¹ Nem sokkal később, a *Magyar Polgár* 1878. január 30-i számában arról értesülhetek az olvasók, hogy a szerkesztő benyújtott a színházhoz „*Judit asszony* cím alatt egy nép-drámát, amely tárgyát a *Rab asszonyból* merítette, jövő hónap során fogják előadni.”

Pártfogást jutalomjátékért, reklámot szívességért. A levelezés színházi rétegei

K. Papp Miklósnak összetett viszonya volt a kolozsvári színházzal, újságíróként és kritikusként is befolyással rendelkezett. Az 1860-as években a *Kolozsvári Színházi Közlönyben* is jelentek meg cikkei, Szinnyei Józseffel való levelezéséből kiderül, hogy 1860-ban rövid ideig ő szerkesztette a lapot.³² Ezt alátámasztja a K. Papp hagyatékában lévő 1860. február 9-én kelt szerződés, amelyben Havi Mihály, a korábbi szerkesztő, továbbra is magára vállalva a nyomdai, terjesztési és kezelési költségeket, átadta a szerkesztéssel kapcsolatos felelősséget K. Pappnak az 1860. február 16. és április 1. közötti időszakra.³³ Ezzel a *Magyar Polgár* későbbi alapítója a színház rövid életű hivatalos lapjának szerkesztője lett, de a kiegyezés után a lapjában ugyanúgy helyet adott a színháznak.

Személyes szálakkal is kapcsolódott az intézményhez: felesége, Szabó Jozefa, közismert nevén Szabó Pepi a kolozsvári társulat tagja volt, számosszínésszel baráti viszonyt ápolt. Kapcsolatairól nemcsak a levelek árulkodnak, hanem K. Papp maga is több személyes hangvételű írást jelentetett meg lapjaiban, nyomatékosítva ezzel státuszát is. Gyulai Ferenc – Gyulai Pál testvére – szobrának 1876-os leleplezése ürügyén a színésznél tett utolsó látogatásáról írt,³⁴ Jászai Mari egyik 1877-es kolozsvári vendégszereplése után Jónás álnévvel megjelentetett pozitív hangvételű kriti-

30 A *rab asszony* című regény a 1877-ben a *Magyar Polgár* 230–253. számaiban jelent meg folytatásokban Jónás aláírással, és 1878-ban jelent meg könyv formában.

31 MNL, P2269, Leöwey Klára levele K. Pappnak, Kendilóna, 1877. nov. 15.

32 Az 1873 augusztusában keltezett levelet idézi PÉTER, i. m., 22.

33 MNL, P2269, Havi Mihály levele K. Pappnak, Kolozsvár, 1860. febr. 9.

34 Egy hosszabb részlet a cikkből: „Senki sem jelenhetett meg több kegyelettel e szobor-leleplezési ünnepélyen, mint én és nőm. Én egy évtizedig élveztem e derék férfiú barátságát, nőm pályatársa volt éppen akkor, midőn Gyulayművészetének délpontján állott. Midőn haláloságyában feküdt, egy délután, 1866 december 4-én meglátogattuk. Ezt az órát soha nem fogom elfelejteni. [...] Az én Firi barátom szobája bizony nagyon legényesen nézett ki. Nem voltak luxusai, nagyon kevéssel megérte [...] Most ott feküdt előttem, romba dőlve! [...] Végre felismert. Szótlanul kezem után nyúlt s melegen megszorította. Lassanként felismerte nőmet is. Szemei megteltek könnyűvel s végigperegtek halvány arcán. Jól esett neki, hogy meglátogattuk, barátságunkat, ragaszkodó tiszteletünket hálával fogadta. [...] Midőn elbúcsúztunk, nőm arra kérte, hogy engedje meg neki azt az örömet, hogy amíg beteg leszek, ételről ó gondoskodhassék. Jelekkel adta tudtára, hogy már nem

kájában felidézte megismerkedésüket: az éppen Kolozsvárra került, bátor talan, „sok modorossággal bíró” színésznőt a jelenlegivel állítja szembe. A szöveg alapján Jászai sikereit nemcsak a kolozsvári színháznak, hanem magának K. Pappnak is köszönheti, aki egy előadás után, amelyben a pályakezdő színésznő kivételesen jól alakított, megdicséri őt, és meghívja otthonába,³⁵ hogy elmondja hibáit és biztassa. Végezetül nem mulasztotta el hozzáfűzni: „[A]bban az időben én ifjú házas ember voltam. Szűk kicsi szállásom volt, de hisz első fészeknek az is jó volt. Ide el-eljáromattak a színház első rendű tagjai, kiknek én sok kedves és kedélyes órát köszönheték.”³⁶

K. Papp bennfentessége, színházi vezetői körökben való jártassága visszatérő elem volt lapjában és levelezésében egyaránt, és visszanyúlt a *Magyar Polgár* megalapítása előtti időre. Károlyi Lajos színigazgató 1866-ban tanácsot kért, hogy jelentkezzen-e igazgatónak, ha a színházi vezetés vállalkozói (azaz külsősnek bérbe adott) rendszer szerint fog működni. A következő leveléből az derül ki, hogy már színészként is szerződne Kolozsvárra, ehhez kérte K. Papp ajánlását.³⁷ „Őszintén bevallom önnek mint legjobbakarómnak, hogy a kolozsvári vendégszereplés elkerülhetetlenül szükséges nemcsak anyagi de legjobban szellemi tekintetben, mert a kolozsvári siker és kritika hathatós befolyással lesz Mariska jövőjére nézve [...] a vendégszereplés érdekében elkövetett minden lépése minket mind megannyi hála rá kötelezne ön iránt, s ha ön akarja akkor nyugodt is vagyok mert meg fog történni, mit nem képes megtenni egy olyan hatalom mint ön kinek szavára nem csak Kolozsvár, de Erdély is hajt, én nem hiszem, hogy önnek az »akarom« szava valaha füstbe lenne” – írta Hetényi Béla évekkel később.³⁸ Mindez nem volt alaptalan, a szerkesztőnek valóban nem csupán a színészekkel volt szerteágazó kapcsolata, hanem – mint a színház belügyeiben jártas, a nyilvánosságot uraló befolyásos közvetítő – a színház vezetősége is közel tartotta magához. Esterházy Kálmán a bizottság nevében felkérte arra, hogy a szabad bejárás privilégiumáért cserébe kísérje figyelemmel az egyes színészek játekát és az összehatást is.³⁹ Megjegyzése remekül tükrözi a színjátszás és a színikritika professzionalizációját is.⁴⁰ K. Pappot olyan „szakemberré” avatták, aki képes volt ítéletet hozni az

tudenni sem! Meghatottan állottunk egy percre még ágya mellett. Tudtuk, hogy utoljára látjuk. Midőn megszorítá utoljára kezünket, ajkai alig hallhatólag rebegték a legmélyebb megindulással: köszönöm! Utolsó kézszorítását éreztük, utolsó szavát hallottuk!” *Hölgyfutár*, 1 (1876), szept. 28.

35 „Abban az időben én ifjú házas ember voltam. Szűk kicsi szállásom volt, de hisz első fészeknek az is jó volt. Ide el-eljáromattak a színház elsőrendű tagjai, kiknek én sok kedves és kedélyes órát köszönheték.”

36 *Hölgyfutár*, 2 (1877), ápr. 5.

37 MNL, P2269, Károlyi Lajos levele K. Pappnak, Nyíregyháza, 1866. ápr. 8., Miskolc, 1866. aug. 8.

38 MNL, P2269, Hetényi Béla levele K. Pappnak, Budapest, 1878. dec. 7. A levélben szereplő „Mariska” Hetényi Béla felesége, Komáromi Mariska, Komáromi Alajos színész lánya.

39 MNL, P2269, gróf Esterházy Kálmán levele K. Pappnak, Kolozsvár, 1878. máj. 11.

40 A 18. század végén kezdődő professzionalizációs folyamatokról, különös tekintettel az irodalmi hivatásosodásról, az irodalom intézményeinek, szakmai fórumainak, valamint a hivatásos írói identitás kialakulásáról lásd T. SZABÓ Levente, *Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén: a Magyar Írói Segélyegylet esete*, *Irodalomtörténet*, 38/89 (2008), 3, 347–377.; Uő., *A magyartanárság születése, Gyulai Pál egyetemi tanársága és a magyar irodalomtör-*

új darabokról, megállapítani, ki játszott jól és kinek voltak hiányosságai. Minderről a kérészerint bizalmasan be kellett volna számolnia a bizottságnak, amivel azonban felülírta volna saját hivatalos színikritikus szerepét. Egy hónappal később Esterházy arra kérte fel, hogy egyik leendő körútja alkalmából legyen szíves „a színtársulatoknál körülnézni s az esetben, ha belátása szerint alkalmas tagokat talál a téli idényre szervezendő idevalótársulathoz, a megbeszéltszerepkörökre megállított feltételek mellett, tagokat szerződtetni és ajánlatba hozni [...]”.⁴¹ E kéréssel a színészek rekrutációját részben külsős, de bizonyos értelemben szakembernek tekintett újságíróra bízta. Egyik cikke, amelynek leírása szerint kitessékeltetésével megsértették, azt mutatja, privilegizált helyzetben volt, külsősként általában a próbák és előadások alatt is jelen lehetett a kulisszák mögött. K. Papp a kiküldést igazságtalan bánásmódnak érezte, visszaküldte ingyenjegyét, sőt meg is szüntette a *Magyar Polgár* színházrovatát. (Csupán annak hatására volt hajlandó megbékélni, hogy Korbuly Bogdán, a színház intendánsa, személyesen tisztázta a félreértést).⁴²

A színházi szakember és a kritikus mellett Cséki Lina levele K. Papp egy újabb, színházhoz kapcsolódó szerepére hívja fel a figyelmet: „Kérem tisztelt szerkesztő Úr! ne vonja meg pártfogását tőlem, Önnek igen sok befolyása van a színháznál és az Ön ajánlása sokkal hamarabb ellősegíti szerződtetésemet, mint így, minden pártfogás nélkül. [...] És most még egy kérésem tisztelt Szerkesztő úr [...] abban az esetben, ha átmegyek [Szalontára vendégszerepelni] igen szeretném a Judit asszony című népszínművét is a repertoárba felvenni.”⁴³ A *Judit asszonyt* K. Papp *A rab asszony* című regénye alapján írta, feltehetően nem függetlenül az előző részben tárgyalt Leöwey Klárától kapott levélről. Ezáltal új szerepben, a drámaíró szerepében is megjelent a színészek és a közönség előtt. Ahogy történelmi és szépirodalmi munkáit az előző részben ismertetett hálózatán keresztül terjesztette, színészekből és igazgatókból álló kapcsolathálója remekül működött drámái megismertetésére. Pártfogásáért, közbenjárásáért cserébe, ahogy az több levélből is kiderül, a színészek játszották, terjesztették műveit, beszéltek róluk.

Összesen három drámáját játszották Kolozsváron: a *Judit asszony* bemutatója 1878. február 23-án volt. A kritika többnyire pozitívan fogadta, megelőlegezte neki a bizalmat, hiszen drámaíróként ugyan kezdő volt, de más szerepköreiben, újságíróként és közéleti személyiségként jelentősnek számított. Az *ördög bibliája* című népdramáját 1879. január 24-én mutatták be a budapesti Népszínházban, majd április 6-án Kolozsváron, az *Absolon papa* című, *Az én első halászatom* elnevezésű tárcák alapján készült vígjátékot pedig 1879. március 15-én játszották először Kolozsváron. A források alapján a *Judit asszony* volt a legsikeresebb, Kolozsváron két évadban összesen ötször adták elő (majd 1880. február 22-én, K. Papp halálakor is ezt vitték

téneti képzés hivatásosodása, ItK, 110(2006), 6, 677–701. A magyar képzőművészet dualizmus kori társadalomtörténetéről – és ezen belül professzionalizációs kérdésekről is – lásd: Szívós Erika, *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918*, Bp., Új Mandátum, 2009.

41 MNL, P2269, gróf Esterházy Kálmán levele K. Pappnak, Kolozsvár, 1878. jún. 19.

42 Magyar Polgár, 8(1874), dec. 27.

43 MNL, P2269, Cséki Lina levele K. Pappnak, Nagyvárad, 1878. szept. 6.

színre a színházban az ő tiszteletére), Nagyváradon többször is láthatta a közönség, Szamosújváron a lapok tudósítása szerint először 1878. november közepén mutatták be jogdíjmentesen nagy sikerrel; a közönség körében jelen volt a szerző számos ismerőse és rokona.⁴⁴ A levelezés szerint a szamosújvári társulat igazgatója, Homokay László az előadás után néhány nappal érdeklődött az előadhatási jogdíj felől, és a szerző által meghatározott húsz forintot tízre próbálta lealkudni, a vidéki társulatok hátrányos gazdasági helyzetére hivatkozva.⁴⁵ Adarabgaranciáját az Erdély-szerte ismert K. Papp Miklós neve jelentette; a kolozsvári bemutató előtt néhány nappal már viszonylag sokat foglalkoztak vele, folyamatosan tudósítottak a próba folyamatról. E. Kovács Gyula, a kor neves színész-rendezője, a kolozsvári színház tagja, később művezetője, ismertetőt írt a *Keletben. A Judit asszony* végét, amely a „magyar tragédia irányába mutat”, újszerűnek érezte a Szigligeti-féle, boldogan végződő népszínműhöz képest.⁴⁶ Hegedűs István bírálta a darabot kritikájában, például a szerkezetét több helyen elhibáztattnak tartotta a regényhez képest. A bemutatót azonban, ahol a színészekkel többször megismételtették a dalokat, és a szerzőt tízszer is kihívták a színpadra, sikerként értelmezte.⁴⁷

Cséki Lina – amellett, hogy engedélyt kért a szerzőtől, hogy szalontai vendég-fellépése alkalmával jászahassa Judit asszony szerepét, nagyvárad i jutalomjátékára is ezt választotta, mert „a darab, dacára a közönség érdeklődésének nem adatott többet Váradon”.⁴⁸ A közönség kívánságának akart tehát eleget tenni.⁴⁹ Mások is játszották jutalomjátékként, Krecsányi Ignác leveléből például megtudjuk, hogy színész nővére, Sarolta elkérte a szerzőtőlegyszábadkai előadásra, de végül nem tudott játszani benne. Krecsányi Ignác azonban mégis előadatta, lemásolta és a jogdíj felől érdeklődött.⁵⁰ 1878 júniusában Soldosné választotta kolozsvári jutalomjátékául, Jászai Mari pedig kolozsvári búcsúfellépéséül 1878. november 16-án. E. Kovács Gyula, akit K. Papp Miklós a színházi vitákban rendszerint támogatót és teret biztosító tárcáinak lapjában, szintén a darabban vállalt szereppel viszonzta a szívességet. A *Fővárosi Lapok* a színész 1879-es nagykarolyi vendégszereplése alkalmával szóvá is tették, hogy E. Kovács a *Judit asszony* férfi főszerepét nem művészi becsvágyból, hanem a szerző iránti barátságból játszhatta el.⁵¹

44 Magyar Polgár, 12(1878), nov. 18.

45 MNL, P2269, Homokay László levele K. Pappnak, 1878. nov. 26. és dec. 2.

46 Lásd Magyar Polgár, 12(1878), febr. 23.

47 Magyar Polgár, 12(1878), febr. 26.

48 A sajtóvisszhang szerint valóban nagyon jól fogadták Váradon is, a kritikák szerint K. Papp a szcenírozásban, technikai szerkezetben rutinnal bír, „a népies nyelvet bírja”, a „népeletet közvetlen tapasztalásból ismeri”, és azt sem mulasztják el hozzátenni, hogy hogy mióta K. Papp Miklós 500 frtot ajánlt fel a Váradon építendő, állandó színház javára, (a Szigligeti emlékünnepe alkalmával) azóta nagyon »grata persona« lett a közönség előtt, mely őt, a kolozsvári színtársulat állandósítása érdekében kifejtett hírlapibuzgálkodásalapján – teljesen félreértett. Magyar Polgár, 12(1878), jún. 29.

49 MNL, P2269, Cséki Lina levele K. Pappnak, Nagyvárad, 1878. aug. 8.

50 MNL, P2269, Krecsányi Ignác levele K. Pappnak, Zombor, 1878. ápr. 29.

51 Lásd Magyar Polgár, 13(1879), máj. 18.

Kétségtelen, hogy a *Judit asszony* aratta a legnagyobb sikert, a másik két darabbal jóval kevesebbet foglalkoztak. Az *Ördög bibliája* népdramáját, második színművét a Népszínházban mutatták be 1879-ben. A darab megbukott, utólag a szerző az *Első drámám tragédiája* című tárcában próbálta ennek okát körvonalaezni és egyben megmagyarázni a budapesti színrevitel körülményeit. A darab kolozsvári bemutatójára 1879 áprilisában került sor, a színház majdnem megtelt, a közönség kíváncsi volt az előadásra, ami „a pesti kritika szerint a legrosszabb e földtekén”, Kolozsváron azonban, a darab hiányosságai ellenére, a kritika szerint tagadhatatlanul tetszést aratott, a szerzőt kétszer kihívták.⁵² E sikerhez – ahogy K. Papp Szilágyi Béla rendezőhöz intézett nyílt levelében fogalmazott – hozzájárult a rendező és minden művésztársa, akinek szerepe volt a darab színrevitelében. A szerző megköszönte, hogy „elégítélt szereztek egy olyan irodalmi kérdésben, melyet nyíltan Kolozsvár közönsége elé fellebbezett a fővárosi napi sajtó ítéletével szemben”.⁵³

Absolon papacímű darabjának alapja K. Papp egyik tárcája, amelynek Torda környékén, a szerző gyerekkori otthonában játszódó alaptörténete a drámában francia szereplőkkel és párizsi helyszínekkel jelenik meg. Bemutatója 1879. március 15-én volt; az ünneplés fényét emelte, hogy Liszt Ferenc és Zichy Géza éppen Kolozsváron koncertezett. Arról nincs információ, hogy a zeneszerző látta-e a darabot, minden esetben bizonyára jelzésértékű volt az, hogy K. Papp darabját választották erre a napra, akkor is, ha Liszt és Zichy koncertje, valamint a március 15-re szervezett programok gazdagsága kissé elterelték a figyelmet az esti előadásról.

Miközben K. Papp színházi kapcsolathálójának kölcsönösségen alapuló dinamikáját legjobban a drámáit – és elsősorban a *Judit asszonyt* – köszönetképpen játszó színészigesztusok mutatják meg; számos levélben a köszönetnyilvánítás, a kölcsönös segítség egyéb formái is megjelennek. A K. Papp Miklóshoz intézett színészi levelek egy része valamilyen módon a barátság és a pártfogás körül mozog, vagy legalábbis a színészek tesznek azért, hogy K. Papp ne feledkezzen meg róluk. Felhívják figyelmét vendégszerepléseikre, jutalomjátékaikra, és állandósult formulaként jóindulatába és pártfogásába ajánlják magukat. Boér Emma Marosvásárhelyről jelentkezett,⁵⁴ Erdélyi Marietta – akit Káldy Gyula karmester és zeneszerző ajánlott K. Papp figyelmébe⁵⁵ – egy kolozsvári szereplését jelezte.⁵⁶ Gerő Lina Komáromból tudósított személyes hangvételű levelében: „Kedves Pap úr! Ugye csak rossz kisleánya van? Hogy mindezideig nem kereste fel soraival. [...] Helyzetemről csak jól mondhatok. [...] És önök hogy mint vannak? az új társulat kielégítő?” Az ajándékozás, szívesség, megbízás mozzanata is megjelenik a levélben: „Igaz, megkaptam a küldött névjegyet, köszönöm

⁵² Magyar Polgár, 13(1879), ápr. 6.

⁵³ Magyar Polgár, 13(1879), ápr. 8.

⁵⁴ MNL, P2269, Boér Emma levele K. Pappnak, Marosvásárhely, 1871. aug. 24.

⁵⁵ „[a]jánlom figyelmedbe, és pártfogásodba Erdélyi Marietta kisasszonyt, tanítványomat ki a kolozsvári közönségnek most első ízben mutatja be magát; bár énekelt már több ízben Aradon, Debrecenben és itt is a nemzeti színpadon, mindazonáltal mégiscsak kezdő, de nagyon sokat ígérő kezdő [...], és meg vagyok győződve, hogy tetszésedet el fogja nyerni.” MNL, P2269, Káldy Gyula levele K. Pappnak, Budapest, 1876. febr. 24.

⁵⁶ MNL, P2269, Erdélyi Marietta levele K. Pappnak, Kolozsvár, 1878. szept. 7.

a megemlékezést." Elképzelhető, hogy a „megemlékezés” névnap-i köszöntő lehetett, a hagyatékban ugyanis olyan névjegy is található, amelyet Gerő küldött K. Papp névnapjára – a köszöntés tehát kölcsönös lehetett. Az – egyébként rövid – levélben még egy érdekes rész van: „Ime itt küldöm a Színészet iskoláját melyre még Decemberben elő fizetett. Mivel csak most kaptam meg tehát nem küldhettem hamarabb. Láska hogy Egressi mégiscsak el küldte.”⁵⁷ Az ilyen jellegű kisebb megbízásokra, amelyeket a megbízottak ellenszolgáltatóként, köszönetnyilvánításként, de minden esetben kölcsönös segítségként értelmezhetek, találunk még példát a levelekben.⁵⁸

A jóindulatot és pártfogást kérő levelek mellett újabb típus a közbenjárást kérők levelezése. Dalnoky Béni kéri, hogy „tudósítson minél előbb, hogy állnak Kolozsvárott a színügyek, ha tehetne valamit értünk, nagy köszönettel vennénk”.⁵⁹ Kassai Vidor (aki rövid ideig Jászai Mari férje volt) szintén K. Papp pártfogását kéri kolozsvári szerződéséhez.⁶⁰ A levélíró színészek az „utilité, politesse, honnêteté” hármását és a kölcsönösség elvét betartva igyekeztek viszonzni a remélt vagy valós segítséget. Bokodi Antal a dicséretet, K. Papp szakértelmének hangsúlyozását választotta. K. Papp közbenjárását kérte abban, hogy Kolozsváron vendégszerepelhessen, sőt esetleg szerződhesen is. Bokodi ismételten a szerkesztőhöz fordult, még azután is, hogy a színház igazgatósága visszautasította őt. Nem felelte el egyik leveléhez sem hozzáfűzni, hogy hiányolja őt szakértőként a színház vezetéséből.⁶¹

Láttuk, hogy sok színész a belső ügyekben jártas lapszerkesztőtől igyekezett kipuhatolni, érdemes-e Kolozsvárra szerződni, vagy akár rövidebb időre vendég-

57 MNL, P2269, Gerő Lina levele K. Pappnak, Komárom, 1879. aug. 10. Egressy Gábornak *A színészet iskolája* című könyvéről írvanszó. A hagyatékban van két levél Egressy Gábor fiától, Ákostól, az egyik Szegedről érkezett 1873-ban, és ebből arra lehet következtetni, hogy a színész tudósított („becses lapjának dolgozom”, „más szerkesztőségek is át szokták ruházni szabadjegyeiket megbízottaikra”) a lapnak. A másik, Szabadkáról 1877-ből címzett levélben arról ír, hogy Kolozsváron maradt dolgait elárverezték, és kéri K. Pappot, hogy segítsen neki „atyja ereklyéinek” visszaszerzésében, adja oda neki teljes kártérítés mellett azokat a tárgyakat, amelyeket megvásárolt.

58 „Amint leveled vettem, futottam Soldosnéhoz, felkerestem Tamásyt, s ezeztől megtudva a dal mibenlétét – megrendeltem Rajkainál, s holnapután kaphattam volna meg csak... De a jog iránt is tisztában akartam lenni... megyek a népszínházhoz, Erkel Elekkel végezni, s ettől hallok, hogy már tegnap iratta le Benkő – Kolozsvár számára – keresem Benkőt, hát mondja, hogy – Kovács Gyula megrendelésére – már tegnap elküldötte! így az én futkározásom – füstbe ment!! sajnálom, hogy szolgálatkészségem – számodra – hasznavehetlenné lett, de azt hiszem, nálad az egyértékű lesz, csak a dal meglegyen.” MNL, P2269, Komáromy Alajos levele K. Pappnak, Budapest, 1878. febr. 17.

59 MNL, P2269, Dalnoky Béni levele K. Pappnak, h.n., é.n.

60 MNL, P2269, Kassai Vidor levele K. Pappnak, Pest, 1873. okt. 16.

61 MNL, P2269, Bokodi Antal levele K. Pappnak, Kecskemét, 1877. dec. 21., és 1878. jan. 18. K. Papp 1874-ben jól ismert Jónás álneve alatt közölt egy cikksorozatot a *Magyar Polgárban* *Ha én a kolozsvári színház igazgatója lennék* címmel, amiben leírta, hogy mit tart problémásnak a színház működésében, és mit változtatna rajta. Eza programszövega hároméves igazgatói állásbetöltésére szánt pályázatnak is tekinthető. Végül nem lett belőle színház igazgató, de írása erős reakciókat váltott ki (lásd például 2. lábjegyzet.) Erre utalhatott Bokodi 1875-ös levele: „Örömmel olvastam a lapokban, hogy Ön tisztelt Uram, át akarja venni 3 évre a színház vezetését. Ideje, hogy az önzetlenség mellett egyszerűen szakértő legyen, ki az ügyet” kezébe veszi. MNL, P2269, Bokodi Antal levele K. Pappnak, Székesfehérvár, 1875. febr. 22.

színészként fellépni. A kölcsönösség elvéről árulkodnak azok az esetek, amelyekben segítségért cserébe a színészek érdeklődtek K. Papp darabjai iránt, beszéltek róla, játszották. Emellett a sajtónylvá nosságszintén olyan eszköz volt, amelyet a levélírók igyekeztek a maguk hasznára fordítani. Komáromi Alajos színész lánya, Komáromi Mariska közeledő – s mint kiderül, nagy tétellel bíró – kolozsvári vendégszereplése ürügyén fordult régi jó szerkesztő barátjához. „Nem kérek öntől legkisebb részrehajlást [...] csupán azt bátorlódok kérni, hogy fellépését megelőzőleg, egy kis ártatlan reklámot kérek adni becses lapjában, hogy a közönség érdeklődjék kevés hírnévvel bíró leányom tehetsége iránt.”⁶² A *Magyar Polgár*ban – a korabeli sajtógyakorlat szerint – számos aláírás nélküli, még álnévvel vagy monogrammal sem jegyzett cikk olvasható, különösen igaz ez a „Hírharang” rovat rövid híradásaira. Néha egy-egy hír stílusáról vagy a mellette térdeplőn nyilat tartó kis emberről⁶³ felismerhető K. Papp, a levelezés alapján pedig néhány további hír is beazonosítható.

Komáromi levele után három nappal semleges hangvételű hír jelent meg a lapban, amelyből kiderül a szereplés tétje is: a nem sokkal korábban elhunyt Némethy Irma szerepkörének betöltésére kerestek valakit. „Miatán Komáromy Mari kisasszonyt nem láttuk még játszani soha, természetesen nem tudjuk megítélni, ha van e hely betöltésére elég képzettsége és hivatása. Egyelőre a legjobbat tesszük fel” – kommentálta a lap.⁶⁴ Elképzelhető, hogy ekkorra még nem érkezett meg az apa levele, néhány nappal később azonban – Komáromi kérésének megfelelően – már más hangnemű híradás jelent meg: „[É]rdekes vendégszereplés veszi kezdetét holnap színpadunkon, mely jelen színi körülményeink közt bizonyos jelentőséggel bír. Arról van szó, hogy Némethy Irma helye betöltessék. [...] Komáromy Mari k. a.-ról annyira kedvezőtlenül hallottunk, hogy legjobb reménységgel nézhetünk a »Jóslat« holnapi előadása elébe.”⁶⁵ Az színésznő játéka nak recepciója pozitív volt ugyan, de a szerződés nem valósult meg, ugyanis „általában véve ez alkalommal sem mutatott többet, mint a mennyit egy kezdőtől, – ismételnünk kell: – tehetséges kezdőtől várunk lehet”.⁶⁶ Két évvel később már Hetényinéként tért vissza vendégszerepelni Kolozsvárra férjével, Hetényi Bélával, akinek fent idézett levele – és ennek következtében feltehetően K. Papp közbenjárása – tette lehetővé a vendégjátékot. Komáromi Alajos ekkor is K. Papphoz fordult. Megköszönte a *Stuart Máriáról* és benne a lányáról írt elismerő kritikát, majd sajátos kéréssel fordult a szerkesztőhöz:

„Végül még egy kéréssel kívánlak terhelni kedves jó Miklósom, de csak úgy, ha nem kerül nagy önmegtagadásodba, s ha nem ellenkezik jobb meggyőződéseddal – búcsúzóul a gyerekeknek, ha olyan formán ír nál Mariska szerződtetését illetőleg, hogy: »Ti ugyan óhajtanátok ko-

62 MNL, P2269, Komáromi Alajos levele K. Pappnak, Budapest, 1876. máj. 12.

63 Hegyesy Vilmos K. Pappra emlékező tárcájában írt arról, hogy a főszerkesztő-laptulajdonos hírlapírói pályája kezdetén főleg tárcacikkeket és ezzel a kis rajzzal jelölt rövid, szellemes újdonságokat írt. *Magyar Polgár*, 15(1881), febr. 13.

64 *Magyar Polgár*, 10(1876), máj. 15.

65 *Magyar Polgár*, 10(1876), máj. 19.

66 *Magyar Polgár*, 10(1876), máj. 23.

lozsvári szerződését, de nem akarnátok, hogy az rövididejű legyen, márpedig – miután a budapesti lapok is legközelebb a nemzeti színházhoz szerződéséről beszéltek – nem kívánatos, hogy hamar elveszítsétek..., hogy eddig is nem lett szerződötve, nincs értelme! mert ilyen tehetséget parlagon hagyni a budapesti nemzeti színháznak: lelkiismeretbe vágó dolog! sat. «... ezt már jobban tudod Te – mint, s hogyan kell.”⁶⁷

A hír a színész által kért formában nem jelent meg; nem tudni, hogy a pozitív híradás ilyen jellegű megrendelése áthághatatlan etikai határ lehetett-e K. Pappnak, vagy az bosszantotta, hogy Komáromi „ellenszolgáltatása” nem járt sikerrel. (Elvitte Paulay Edének K. Papp egyik darabját. A levélből nem derül ki, melyiket, azonban annak nem nyerte el tetszését). Cserébe a színész házaspárt utolsó fellépése után az alábbi csípős megjegyzéssel búcsúztatta a lap: „[A] Hetényi-pár igen eléggülten távozott Kolozsvárról Budapestre. Mind a fogadtatás, mind az eredménnyel meglehettek elégedve a jelen körülmények között.” Komáromi a hagyatékban található utolsó, keltezés nélküli levele remekül ráérez a kapcsolatháló működésére, és jól összefoglalja azt. Álljon itt zárszóként egy részlete: „Ha megengeded őszinte baráti szómat, azt mondanám neked: többet – sokat – effélét, mint a rabasszony. [...] Ezen az úton nagy jövő vár rád. Reméllem nem veszed szavaimat hízélgésnek? nincs rá semmi okom – becses barátságodon kívül – biztosítalak! mert: gyermekeim soha sem fognak Kolozsvárra szerződni!”⁶⁸

Az oly sok szerepet kipróbáló K. Papp Miklós profilját az irodalomtörténet-írás egyetlen szerepre, az újságírói hivatásra szűkítette. Visszahelyezve 19. századi kontextusába, a szerepkörök heterogenitása, az irodalmi és színházi élet gazdagsága látható. Tanulmányomban csupán azokat a leveleket elemeztem, amelyek ez utóbbit témakörbe tartoznak. A kutatás azonban kiegészíthető a szorosabban vett szerkesztői levelezéssel, valamint a politikai levelekkel is, ami tovább árnyalná a kolozsvári szerkesztő, író, kritikus, történész és politikus szakmai életútját és kapcsolati hálóját.

67 MNL, P2269, Komáromi Alajos levele K. Pappnak, Komárom, 1879. febr. 9.

68 MNL, P2269, Komáromi Alajos levele K. Pappnak, h.n., é.n. Komáromi arról ír, hogy a Magyar Polgárban olvasta Rabasszonyt, ebből tudjuk, hogy biztosan 1877 vége utánra datálható a levél. Az idézett rész alapján könnyen lehet, hogy lánya és veje szerződést nem eredményező 1879-es vendégszereplése után íródott.

Összefoglaló

A 19. században a sajtó nyilvánosságának térnyerésével nem tűntek el azok a technikák, amelyek segítségével a tudósok és írók kapcsolattartása működött a hivatásosodás és intézményesülés előtt. A *respublica litteraria* dinamikája – átalakulva ugyan, de megőrizve a kölcsönös segítség, becsületesség és szívéllyesség elvét – továbbra is működött a háttérben, még ha ennek nyomain a sajtóban nem is látszanak egyértelműen. Akolozsvárilapalapító-szerkesztő K. Papp Miklós hagyatékában található levelek jelentős méretű kapcsolati hálót fednek fel, és rámutatnak annak „szívességet szívességgért, könyvet könyvért, barátságot barátságért” elv alapján működő mechanizmusaira is. K. Papperre építkezve, a hálózattípusok tudatos használatán keresztül nyerte el centrumszerépét. Hálózata régiókon és társadalmi csoportokon ívelt át, a régi arisztokrácia tagjaival, a honorácior értelmiséggel és a színházhoz kötődő egyénekkel egyaránt kapcsolatban állt, gyakran szakmai tökévé konvertálva ezeket a kötődéseket. A levelek egy újságírói karrieren túl a 19. század végi Erdély irodalmi és színházi életének alakulását is modellezzik.

Miklós K. Papp and a Network of Intellectuals Development and Practices of the Cultural Elite in Late Nineteenth-Century Transylvania

The growing dominance of the public space provided by the press in the nineteenth century did not supplant those techniques of exchange which were used by scholars and writers before the institutionalisation and the officialization. The dynamics of a *respublica litteraria*, even if it was transformed, still preserved the principles of mutual help, honesty and cordiality, and was operating in the background, although there are no obvious traces of this in the press. The letters in the estate of Miklós K. Papp, the founder and editor of a newspaper from Kolozsvár uncover a significant network of contacts, and also illustrate the mechanics based on the principles of “favour for favour, book for book, friendship for friendship”. Relying on this, making a conscious use of network types, he gained the role of a centre. His network crossed regions and social groups, he was in contact with the older aristocracy, the honoratior intelligentsia, and theatre people alike, and often converted these connections into professional capital. The letters not only represent a journalistic career, but also provide a model for the late-nineteenth century literary and theatrical life of Transylvania.

KRITIKAI LAPOK

Szolnoki Anna

A filológia piacán: kettő lett, maradhat?

(Kazinczy Ferenc művei, *Költemények I–II.*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2018.)

Már-már közhelynek számít az a történet, amelyben a piacon a vásárló egy almát szeretne venni, mire kérésére a kofa a címben említett kérdéssel felel. Ehhez hasonlít az az érzés is, mikor a Kazinczy életművét feldolgozó kritikai kiadás sorozatának legújabb kötetével találkozunk, hiszen ebben az esetben is a kívánt egy kötet helyett rögtön kettőt kapunk. A vállalkozás monumentalitását is sugalló hatalmas anyagpozitív kicsengésűvé írja át az anekdota csattanóját, hiszen a frissen megjelent kiadás kötetei nemcsak a kötetek párhuzamos tanulmányozását tették lehetővé, hanem a költemények és a jegyzetek különálló olvasását is. A *Költemények* első része tartalmazza a „széphalmimester” szerzőségéhez biztosan kapcsolható szövegeket, bővítve Kazinczy munkáinak univerzumát, míg a második rész bőséges jegyzetanyaggal és tanulmányokkal járul hozzá mind a kronologikus rend kialakításához, mind az életmű és a költői tevékenység logikájának pontosabb megértéséhez. A kritikai kiadás sorozatában megjelent eddigi művekhez képest¹ a *Költemények* két kötete ugyan első ránézésre tekintélyt parancsoló (ebben az esetben több, mint kétezer oldalról, illetve majdnem négy kilóról beszélünk), ám ez Kazinczy költői teljesítményének, illetve folyamatos korrekcióra épülő életművének ismeretében nem is csoda, így a kétosztatúság teljesen indokolt. A kötet szerkesztése során azonban Debreczeni Attilának valahol meg kellett húznia nemcsak a lélektani, hanem a terjedelmi határt is.

Az olvasó tehát döntési helyzetbe kerül, hiszen választania kell, hogy az első vagy a második részt veszi először kézbe. Ha valaki először találkozik a Kazinczy kritikai kiadás sorozatával, ajánlatos elsőnek a jegyzeteket tartalmazó részt fellelőzni, mivel nem csak a *Költemények*hez, hanem az előző kötetekhez is útmutatót kapunk a szerkesztési elvről és a kötetkompozícióról, amely az egész sorozat kiadását meghatározza. Ám ez akkor is hasznos lehet, ha Kazinczy más munkáit feldolgozó részeket már ismerjük, hiszen a második rész első 130 oldala az elemzéshez nélkülözhetetlen alapossggal és szemléletes példákkal alátámasztva mutatja be a kötet rendjét, a szövegek keletkezés- és identitástörténetét, illetve lelőhelyeiket. A jegyzetek tisztázzák a filológia és textológiai munkához elengedhetetlen alapfogalmakat is, valamint tizenkét fejezet mutatja be a költemények lelő-

¹ A *Költeményekkel* együtt eddig összesen tizenkét darab jelent meg, a sorozat részeit lásd: <http://irodalom.arts.unideb.hu/kutatas/kazinczy/kotetek.php> (letöltés ideje: 2018. 06. 12.)

helyeken alapuló csoportosítását. Betekintést kapunk a filológiai munka alapjaiba, a kötet bemutatja többek közt a rendezőelvet és szól a kronológiai rend meghatározásának nehézségéről. A bevezető rész után a költeményekhez kapcsolódó jegyzetek következnek, ahol megismerkedhetünk a szövegidentitások hátterével.

Ez a kötetkoncepció nem ismeretlen a textológia világában, hiszen az MTA DE Klasszikus Irodalmi Textológiai Kutatócsoport ezen alapelvek alapján dolgozta fel Csokonai Vitéz Mihály összes művét is.² A Kazinczy-sorozat korábbi köteteiből kiindulva az sem volt kérdés, hogy a *Költemények* edíciója a genetikus kiadási gyakorlathoz kapcsolódjon, amely az utóbbi tíz év textológiai kutatásainak alappillére.³ Debreczeni Attila, aki ebben az esetben nemcsak a kötet, hanem a sorozat szerkesztője is egy személyben, a kiadást meghatározó textológiai elmélet alapjait már a Csokonai Mihály költői életművének kronológiájáról szóló munkájában lefektette.⁴ Csokonai-val kapcsolatban azért merült fel az időrend újratárgyalásának kérdése, mert „az életmű-kiadás arra vállalkozik, hogy a műveket változataikban tegye közzé, feltárva és ezáltal olvashatóvá téve az ezen változatok közötti kapcsolatokat, ennek értelmében nem a Mű legjobb vagy végső szövegének megállapítása a cél, hanem a szövegalkulás stádiumainak rögzítése és lehetséges bemutatása. Ebből is következik, hogy az időrend, amely a közlést tagolja, csakis a változatok időrendje lehet, s nem bonthatóak meg a költő által kialakított szövegcsoporthoz sem”.⁵

A *Költemények* esetében ez a genetikus szemlélet azt eredményezi, hogy „a kiadás a szövegalkulás bemutatására törekszik, a változatok egyenrangúságának elve alapján, s nem egy változat kiemelésére vagy egy sohasem létezett szövegállapot konstruálására”.⁶ Ennek értelmében Debreczeni Attila szövegforrás-alapú kiadást hozott létre, amely annak is köszönhető, hogy Kazinczy verseinek életében nem született összkiadása, így a források a kötet szempontjából egyenként fontosak, „együttesen reprezentálják Kazinczy költészetét”.⁷ Ez szemelőttartva a genetikus elmélet alkalmazása különösen indokoltá válik, hiszen bizonyítja azt a közismert tényt is, hogy a „széphalmi mester” mindig, szinte megállás nélkül dolgozott valamin, javította ön-

2 Az eddig megjelent műveket lásd: http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/kritikai_kiadas_kotetei.php (letöltés ideje: 2018. 06. 12.)

3 Kecskeméti Gábor *Textológia-filológia-értelmezés (A 18–19. századi magyar irodalom)* című 2013-ban megrendezett konferencián elhangzott előadásában hívta fel a figyelmet arra, hogy a 2000-es évek elején szükségessé vált a hazai kritikai kiadások követelményeinek újraindítása, amelynek következtében a későbbiekben megszületett az a minimum feltételeket összefoglaló mű, amely azóta is meghatározza a tudományos igényű szövegkiadások alapjait. Erről lásd bővebben *Textológia-filológia-értelmezés*, szerk. CZIFRA Mariann és SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014. 7–12.

4 DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Bp., Debrecen, Akadémiai Kiadó, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 13–34, illetve online: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/134479/file_up_Debreczeni%20Attila_Csokonai.pdf?sequence=1&isAllowed=y (letöltés ideje: 2018. 06. 12.)

5 Uo., 13.

6 Kazinczy Ferenc művei: *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 9.

7 Uo., 10.

magát, gyakran félrerakva a szövegeket, hogy azokat egy későbbi időpontban elővéve újra és újra változtatásokat eszközöljön rajtuk, ezáltal újabb és újabb változatokat létrehozva. (Ez természetesen a kritikai kiadás többi darabjára is vonatkozik, hiszen csak a *Pályám emlékeztének* hat változata szerepel az azonos című kötetben. Ám jelen esetben még inkább szükségessé válik a kronológia újragondolása, hiszen a *Költemények* esetében egyedülálló módon most először állapítható meg egymáshoz viszonyítva egy-egy forrás lehetséges keletkezési dátuma.) Kazinczy írói gyakorlata pedig egyébként kizárná az ultima manu textológia i gyakorlatának alkalmazását, hiszen csupán akkor rajzolódik ki szerzőségének teljes alakja és mutatható meg a teljes munkássága részleteiben, ha a kritikai kiadás nem egyetlen változatot közöl, hanem mindegyiket felmutatja.

Az alapok lefektetése azonban nem áll meg a genetikus kiadás elméletének bemutatásánál, illetve alkalmazhatóságának tárgyalásánál. A közérthetőség kedvéért olyan textológiai kurzuson vehetünk részt, amely a kötet elméleti kézikönyvként való használatát is legitimálja, hiszen közli az alkalmazott filológiai alapfogalmak definícióit, amely elengedhetetlen a költemények későbbi vizsgálatához. Így többek közt megismerkedhetünk az alapegységnek vett szövegforrással, az általa megőrzött szövegállapottal, az alakulástörténet egyfázisát jelentő társszövegforrással, a többfázissal egyenértékű, különböző minősítésű szövegforrások szövegváltozataiban való összességével. A legérdekesebb egység a szövegidentitás (ezt az online kiadásokban jártas olvasók már jól ismerhetnik), amelyet a szövegváltozatok együttese alkot, hiszen arról a stádiumról van szó, amely minden változatban megjelenik az egymástól való eltérések ellenére is. A szövegidentitás jelentősége abban mutatkozik meg, hogy általa feltérképezhetővé válik egy költemény alakulási folyamata, képviselve az összes változatot.⁸

A következőes fogalomhasználat további előnye a készülő elektronikus kiadásban is előnyt jelent majd, hiszen a könyv közegében választani kell az összefüggésrendszerek között, ám a virtuális világ nem szorítja különböző korlátok közé a kiadást. A könyv formátumban a szerkesztő a szövegforráscsoport rendjére támaszkodott, mert az képes olyan para textuális és fizikai, forrásbeli kapcsolatok bemutatására, amelyre más rendező elv nem lenne alkalmas. A módszer további előnye, hogy a költeményeket olyan összefüggésrendszerben mutatja meg, amelyben nemcsak Kazinczy gondolatmenetének logikája válik láthatóvá, hanem a kronológiai háló is, amely segíti időhöz rendelni a források nagy részét, valamint lehetővé teszi, hogy megalkothassuk a szövegidentitások alakulástörténetét.

A szövegforrás-csoportokon alapuló kiadási elv alkalmazásának következtében a szerkesztő a filológiai vizsgálatot a Kazinczy-életmű mindhárom osztályára kiterjeszti⁹ – ezt a „vegyes” közlési módszert az életmű fizikai értelemben vett szétosztottsága is alátámasztja. A szövegforráscsoportok tizenkét fő fejezetben különülnek el egymástól, ami bemutatja Kazinczy munkamódszerét, hiszen nála megfordul a kiadások rendje, ésszövegeit a levelek-nyomtatványok-kéziratok sorrendben közli, amivel betekintést nyújt a nyilvánossághoz való viszonyába is.

⁸ Uo.

⁹ Kazinczy Ferenc műveinek osztályai: 1. eredeti művek, 2. fordítások, 3. levelezés

Sajnos a könyv szellemi értelemben vett nagysága abban az értelemben Kazinczy munkásságának is határt szab, hogy a kiadás alapelvét követve a más művek részeként megjelenő verses szövegeket a kiadás nem szerepelteti. Cserébe azonban felveszi az önállóként regisztrálható verseket. A kötet tisztázza és korrigálja az eddig megjelent kiadások Kazinczynak tulajdonított verseinek szerzőségét, amelyekről megbizonyosodik, hogy mégsem a tőle származnak.¹⁰

A kötet tartalmában elsősorban az eddig megjelent versanyagra épít, de a szövegforrások figyelembevételével olyan hiánypótló szövegghalmazt mutat be, amelyek forrásai eddig nem jelentek meg nyomtatásban, valamint csak a Kazinczy-levelezésben találhatók meg. A betűhűség mellett az indokolt javítások is olvashatóvá válnak, amely egyben olvasástechnikai útmutató is, hiszen egy adott vers először mutatkozik meg változatai rendszerében, a táblázatos összefoglaló pedig lehetővé teszi a változatok egy időben való közlését, illetve befogadását. A jegyzetanyag ennek köszönhetően önállóan is megállja helyét, hiszen nemcsak az első versét, hanem a szövegforráscsoport többi tagját is közli, bemutató a szövegek közötti koherenciát.

A szövegek végső, teljes formája a tervezett online kiadásban válik majd láthatóvá; a szövegidentitások alakulástörténetének tárgyalása folyamán a hiperlinkek alkalmazása iránytűként működik majd, érzékletesebbé téve a források közötti kapcsolatot, ahogyan ez a jelenlegi online felületen is érvényesül.¹¹ A források közötti eligazodást a táblázatos módszer segíti, amely összefoglalja a forrás címét, a szövegidentitáson belüli helyét, kiadását, típusát, jellegét és kötetbeli sorszáma, illetve keletkezési idejét. Másik nagy előnye, hogy képes egyetlen szövegidentitás forrásainak egyidejű bemutatására. Nem lehet eléggé méltatni ennek a filológiai jelentőségét, hiszen az eddigi Kazinczy költeményeit megjelentető kritikai igényű kiadások erre nem voltak képesek,¹² illetve nem is számoltak a szövegforrások bemutatásának lehetőségével, holott a Kazinczy-életmű ezt már régebben is indokolta volna. A táblázatos szemléltetés továbbá lehetővé teszi azt is, hogy a szövegállapotokat egy időben vizsgáljuk, a miből következőképp a versek keletkezési idejét és a szövegállapot alakulástörténetét is meg lehet állapítani.

Az összefüggéseket tárgyaló fejezet, *A szövegforráscsoportok keletkezéstörténete és azok összefüggései* bemutatja a filológiai munka összetettségét is. Debreczeni Attila a költemények forrásait tizenkét csoportra osztotta a lelőhelyeknek megfelelően.¹³ Mindegyik fejezet összefoglalja az adott csoport fizikai jellemzőit, kijelöli a benne helyet foglaló költemények keletkezésének időhatárait, a lejegyzés kronológiájának

10 A mű címe vagy 1. autográf műcímjegyzékben szerepel vagy 2. nem autográf, de hiteles címjegyzékben, vagy 3. szövegszerű egyezések vannak más, hiteles szöveggel vagy változattal, vagy ha 4. egyéb dokumentum egyértelmű utalása alapján azonosítható a szövegforrás. Vö. DEBRECZENI, i. m., 26.

11 Az online kiadások a http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/weboldalon/erhetokel.

12 Lásd *Kazinczy Ferenc versei*, kiad. KAZINCZY GÁBOR, Pest, 1859; BALASSA JÓZSEF, *Kazinczy Ferenc válogatott munkái*, Bp., 1903; VÁCZY JÁNOS, *Kazinczy Ferenc műveiből*, Bp., 1903; GERGYE LÁSZLÓ, *Kazinczy Ferenc összes költeményei*, Bp., Balassi Kiadó, 1998.

13 Például: félféves nyomtatványok, periodikákban megjelent versek a fogság előtt és után, episztolák stb.

lehetőségeit, illetve a csoportok egymás közötti összefüggéseit. A szerkesztő arra a következtetésre jut, hogy Kazinczy életműve esetében nem biztos, hogy a kéziratok lapok bekötésével keletkezett, rögzített sorrend azonos az eredetivel – ahogy ezt a *Korai versek II.* esetében is látható. A versek azonosítása során Toldy Ferenc alakja is előkerül a *Handbuch*-halkapcsolatban, bizonyítva személyének megkerülhetetlenségét. A kötet összeállítása során Kazinczy és Toldy kronológiáról folyó vitájáról bebizonyosodik, hogy a Pyrker-pör kezdetét is jelenti,¹⁴ illetve Toldy kiadói tevékenységét is megismerhetjük közelebbről.

A *Költemények* első kötete a jegyzetekben már ismertetett szövegidentitások csoportosításának megfelelően közölt példákat, azzal a különbséggel, hogy a korai versek kéziratcsomói itt nincsenek szétválasztva egymástól. Elsőre talán megtévesztő lehet a verscímek feletti kapcsos zárójeles szám, hiszen nem azonos a jegyzetanyag számozásával, ezért a párhuzamos vizsgálat esetén a verscímmel azonos sorban lévő lapszéli számozást kell nézni. A megoldás feltételezhető oka az, hogy a költemények időrendi sorrendben szerepelnek, viszont később keletkezett változataik a kötetben máshol is megtalálhatók. Ilyen például *A' Békák* című (amelynek első három sora az 1813-as *Mondolat* függelékeinek utolsó oldalán is szerepel¹⁵), a 141. szövegidentitás,¹⁶ a *Költeményekben* a 201-es,¹⁷ a 211-es,¹⁸ a 608-as¹⁹ és az 1261-es²⁰ sorszámmal ellátott vers. A hozzá fűzött jegyzetanyagban közölt forrásokat bemutató táblázatban megtaláljuk a magyarázatot; eszerint *A' Békák* a Kazinczy-életműben a *Tövisék és Virágokon* kívül összesen öt helyen fordul elő, első változata pedig egy 1811-es, Berzsenyi Dánielhez írt levélben szerepel. A változatok így, egymást kiegészítve alkotják a szövegidentitást; egymással összevetve megmutatkoznak a szövegállapotok közötti összefüggések, ami alapján megállapítható a szöveg keletkezési ideje. A fordítások mellett az eredeti verseket is olvashatjuk.

Debreczeni Attila munkájának köszönhetően a *Költemények* a kritikai kiadás eddig megjelent kötetei mellett online is olvasható, ahollassan a teljes Kazinczy-életmű láthatóvá válik. A korszakkal foglalkozók számára biztos kiindulópontot jelent ez a bázis, amelyen keresztül nemcsak a század válik jobban megközelíthetővé, de Kazinczy alakjához és életművéhez is közelebb kerülünk. Ennek ellenére a vállalkozás nem hangsúlyozza Kazinczy szerepének kizárólagosságát, sőt, éppen további kérdések feltevésére sarkallja a század kutatóit.

14 A Pyrker-pör teljes történetét lásd: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, 2004. A hivatkozást a szöveg a 127. oldalon szerepelteti a kiadó megnevezése nélkül, a 907. oldalon kezdődő *Függelék* bibliográfiai részében a hivatkozás egyáltalán nem szerepel.

15 Somogyi Gedeon: *Mondolat*, 1813, 106.

16 II. kötet 485. oldal

17 I. kötet 195. oldal

18 I. kötet 205. oldal

19 I. kötet 559. oldal

20 I. kötet 1074. oldal

Farkas Evelin

Karakterkörkép*

(KUCSERKA Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017.)

A regénybeli karakterek középpontba helyezése számotlanul nyit az értelmezések számára. Ha Jókai regényeire gondolunk, az évtizedek alatt rengeteg ilyen útvonalat jártak be a kutatók: a korabeli olvasók és a korai kritikusok, tanulmányírók egy része sokáig találgott a szereplők „valóságait” kutatva, főként olyan esetekben, amikor a párhuzamos olvasást a valósággal a regény is egyértelműen feljáválta. Gondolhatunk például *Az aranyember* zárlatára. A figyelem később inkább a regény világában elfoglalt szerepükre irányult, s a történelem felől olvasva is olyan kérdések merültek fel inkább, minthogy milyen filozófiai vagy antropológiai háttértudás, elgondolás rejtőzik egy-egy, szinte elevenen élénk lépő alak mögött.

Kucserka Zsófia *Könyvbe vésett jellemek – A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben* című kötete éppen arra tesz kísérletet, hogy a hosszú 19. század szövegeinek karakteralkotási háttéranyagát feltárja, a szereplők megalakotottságának filozófiatörténeti, mentalitástörténeti vetületeit szemrevételezze. A könyv szerkezetét tekintve két nagyobb egységre bomlik: egy elméleti bevezetőre, valamint az erre épülő részletes szövegelemzésekre. A doktori disszertáció logikáját követve az alapozó teoretikus egység a témához kapcsolódó főbb irodalomelméleti kérdésfelvetéseket tartalmazza, míg az értelmező részek széles perspektívát nyitnak a korszak regényirodalmára és kritikátörténetére is.

A bevezető szöveg fő kérdésének – „mi a regény?” – megválaszolásában Kucserka főként a 19. századi hiteles karakterről való beszéd lehetőségeit keresi műfajtörténeti munkák áttekintésére építve (10). A regény történetét felvázoló munkák közül a fejlődéselvűeket mutatja be elsőként, melyekben a műfaj lényegét a karakter megismerésének vágya hajtja, így ezekben az értelmezésekben a regény ugyanazza a céllal, de egyre kifinomultabb eszköztárral látja feladatához. Kucserka szerint azonban nemcsak az eszköztár változik, hanem maga a feladat is: az ábrázolni kívánt jellem sem marad ugyanolyan, így a hiteles karakter feltárásához a korszak emberképének, kulturális mintáza tainak részletes megismerésére is szükség van (15). Úgy véli, nemcsak a hegelianus műfajtörténet tüntetheti el a korszakonként változó (nevezzük így) személyiségfelfogásokat, hanem az irodalompszichológia is, melynek 20. századi

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV-DE-392 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

fogalmait jelöli meg a történetietlen értelmezések egyik okaként. Ellenpontként a mentalitástörténeti és történeti antropológiai vizsgálatakat tételezi, melyek éppen a különböző korokhoz kötődő emberkép feltárását tűzik ki célul (21). Az elméleti bevezető a lélekhez kapcsolódó kifejezések 19. századi fogalomtörténeti ismertetésével zárul, melyeknek alapját a lexikonok szócikkei adják.

A műfajtörténeti vizsgálódás nagyon távolról közelíti meg a karakteralkotás elméleti kérdését, s nem kerül sor az irányadó fogalmak tisztázására. A cím „szereplői karakter” fogalma sem kerül előtérbe, miközben gyakrantisztázatlana szereplő, a *karakter* és a *jellem* elkülönítése is.¹ A fogalmi tisztázatlanságok zavarát tovább fokozza, hogy a Czuczor–Fogarasi-szótár szócikkeinek elemzése szerint a 19. században is kétséges, pontosan mi a különbség a *szellem*, a *kedély* és a *szív* fogalmak között (24). Kucserka arra is utal, hogy több, egymással versengő jellemfelfogás is hatással lehet a szerzőkre a korszakban, de ezek szisztematikus, részletes ismertetésére nem vállalkozik. Látható tehát, az elméleti bevezető sokat vállal, az olvasóban mégis maradhat némi hiányérzet egyes kérdéseket illetően, miközben a fejlődéselvű irodalomtörténet cáfolata nem feltétlenül visz sokkal közelebb a 19. századi karakteralkotási folyamatok jobb megértéséhez. Nem érzem ennyire élesnek az irodalompszichológia és a történeti antropológia szembeállítását sem, melyben a szerző arra alapoz, hogy a modern pszichológia fogalmai nem állnak átfedésben a lélek korszakbeli fogalmaival és jelentéseivel. Az új irodalompszichológiai értelmezések esetében ugyanis nem „ráolvasásról”, a pszichológia meglévő foglmainak kereséséről van szó, sokkal inkább a szöveg poétikai kérdéseinek beható értelmezésére és a szöveg felkínálta lélektani háló feltérképezésére összpontosít. Az ellenpontozás részletesebb feltárásához talán közelebb vihetett volna egy olyan értelmezés cáfolatának megírása, mely a korszak egy szövegével foglalkozik, hiszen a nagyobb részlettel beidézett pszichológiai munka, Ranschburg Jenő kötete – ahogyan maga Kucserka is utal rá – csupán egy tudomány népszerűsítő anyag, így nem ad mintát az irodalompszichológiai szempont feltételrendszeréhez és megítéléséhez.

A regény történetével operáló bevezetés fontos, ugyanakkor elfedi az értelmezések műfaji sokszínűségét, ami a kötet egyik legnagyobb erőssége. Az első fejezet inkább regényelméleti és -kritikai munkákkal foglalkozik (Bajza József, Toldy Ferenc, Szontagh Gusztáv, Henszlmann Imre, Erdélyi József, Kemény Zsigmond), a második pedig már a jellemváltozások ábrázolásainak kérdésével Jósika Miklós és Fáy András egy-egy regényében. A harmadik fejezetben két politikai portré kerül előtérbe, majd a *Férj és nő* című Kemény-regény elemzése, amihez Kucserka Jókai Mór *A tengerszemű hölgyét* állítja párhuzamba a jellemváltozások különböző megjelenítési formáinak ismertetéséhez. A sort a Gyulai Pál szoros olvasása zárja; az exkurzus pedig már egy

¹ Például míg a 112. oldalon a „karakter nélküli hős” és a „jellem nélküli alak” köthető össze: „A következtetlenséget és a szilárd jellemvonások hiányát érzékelő olvasatok problémának látják azt, hogy Albert lényegében karakter nélküli hős. A probléma kettős: hitelesnek érezhető-e egy jellem nélküli alak? Illetve: hogyan ragadható meg, hogyan írható le az ilyenszerű szereplő a regény nyelvén?” (112.), addig később ugyanabban a tanulmányban a karakter a szereplő szinonimájaként szerepel: „A tájlatványa és a helyjelentései is a karakterek testi jegyeibe és jellemvonásaikba épülnek.” (124.)

új megközelítéssel, a feminista irodalom(történet)kritika szempontjának beemelésével végződik, amikor Langheim Irma, az elfeledett Kemény-kutató munkásságát ismerteti.

Akötetszéles műfaji merítése inkább alkot képet a korszak irodalmának emberképeit illetően, és kevésbé arra ad választ arra, mi is a jelentősége a leírásoknak a regényműfaj történetében. Eműfajoktól függetlenül összerakott összefüggések legkiforrottabb képét a *jellem* és a *tér* kapcsolódási pontjainak feltárása adja, mely két fejezetben is meghatározó: a harmadikban Kemény Zsigmond *A két Wesselényi Miklós és Széchenyi István* politikai jellemrajza, míg a negyedikben Kemény és Jókai már említett művei kerülnek középpontba.

Kucserka értelmezéséből kiderül, hogy míg a Wesselényiek esetében a birtok leírása a stabil központot képezi, Széchenyi István portréjában a családi birtok jelenlétének hiánya hordozza azt az üzenetet, hogy olyan politikusról van szó, akinek hatásköre nem lokális, hanem épphogy nemzeti (96–97). Ezt az stratégiát Kucserka többször is összehasonlítja a Kemény- és a Jókai-regény karakterképző eljárásaival. Bár hasonló antropológiai gondolatok valóban kiindulópontjai ezeknek a módszereknek, mégis fontos megemlíteni, hogy különböző műfaji hagyományok nyoma is hordozzák: a politikai jellemrajz erőteljes narrátori értelmezése a népművelési szándék vezérli, és nem hagyható figyelmen kívül a beszédmód tekintetében az sem, hogy a korszak komoly cenzúrák övetelményeinek is eleget kell, hogy tegyen egy ilyen szöveg. Imre László 2014-es elemzésében hívja fel ezekre a szempontokra a figyelmet, illetve arra is, hogy a két jellemrajznak két politikai törekvés megelevenítésében is szerepe van, melyek nem elhanyagolhatóak a szövegek elemzése során.² Imre értelmezése szerint az idősebb Wesselényi pályája, „forradalmiságának megjelenése” a Kossuth-féle autonómia gondolatát mutatja meg, valamint azt, hogy ezek inkább egy-egy hevesebb jellem, semmint a magyarság sajátságai.³

A regény és a politikai jellemrajz „karaktereit” azonban más szempontból is érdemes elválasztani: a politikai jellemrajzban határozott, egyetlen vonalat követő értelmezői nyelvvel operáló narrátor nem azonos a regényekben megmutatkozó különféle narratívákat megnyitó elbeszélő leírásaival. A regények esetében a népművelési szándék háttérbe szorulása éppen azt a lehetőséget adja az olvasóknak, hogy különféle stratégiákat alkalmazva értelmezhessek a szereplőket; attól függetlenül is, hogy Kemény történelem- és tragikumfelfogása mindkét szöveget jelentősen átszövi.⁴

Az egyébként értékes filológiai és szövegolvasói teljesítményt felmutató *Férj és nő*-, illetve *A tengerszemű hölgy*-elemzések szintén kevésbé veszik figyelembe a regényműfaj hagyományaiban fellelhető tér és karakter összefüggéseinek történetét. Kolostory személyiségváltozásai és az egyes külön létmódokat jelképező birtokok összefüggéseinek alapjait a romantikus természetfelfogásban találjuk meg. Maga

2 IMRE László, *Párhuzamok és ellentétek Kemény Zsigmond politikai jellemrajzában*, *Studia Litteraria*, 2014/3–4, 6–17.

3 *Uo.*, 9–10.

4 *Vö. Uo.*, 13.

Kucserka Zsófia is példaként említi az *Üvöltő szelek* természetképeit és azok lehetséges értelmezését, de kiemelhető előzményként a *Férj és nő* esetében Walter Scott *A lamermoori násza* is, ahol a Ravenswood kastély és Wolf's Crag romos vártornya, valamint az Ashton és a Ravenswood család viszálya hasonló ellentéteket mozgat, mint a Kemény-regény szereplői és helyszínei.

A Kemény-regény elemzése mellett a negyedik fejezetben kap helyet Jókai *A tengerszemű hölgye* is. A korszakban éppen a karakteralkotási eljárásaik miatt elkülönített két szerző ilyen szempontú egymás mellé állítása mindenképpen tanulságosnak bizonyul – a korabeli regényelméleti szempontból elvárt komplex jellemfestésre adott két stratégia megismertetése mind a két írói stratégia, mind pedig Gyulai Pál felfogásához közelebb viszi az olvasót. Miközben Kemény esetében a személyiség változásának megindoklása a cél, addig Jókai éppen az érthetlenséget mutatja fel, nem lépve egy heterodiegetikus narrátor szerepébe. *A tengerszemű hölgy* értelmezése Kucserka könyvében filológiai ismertetővel kezdődik, melyben az erdélyi Szent Anna-tavat, magát a tengerszem novellabeli és képi megörökítését köti össze a regény kezdetének tengerszem-leírásával.

Számomra érdekesnek bizonyult a címbeli játék is a szóval: miközben a tengerszem egy adott jelenségre is utal, a szemre vonatkoztatva a tenger is válhat egyedül jelzővé mint „tengernyi” vagy „a tengerhez hasonló”. Így pedig a tengerszem látványában maga is feloldja a sokféleséget, ugyanakkor a szem is szerepel a szóban, eredeti jelentésében nem látószervünket, hanem mennyiségi jelölést hordozva.

A filológiai bevezetést követően Kucserka elemzését éppen a tengerszem és a szereplő párhuzamának feloldásával indítja:

„A tengerszem és Erzsike szemének változékonysága közti analógia így erősen sántít, hiszen míg egyik esetben a lélek benső indulatai okozzák a tekintet változását, addig a másik esetben a tengerszem maga állandó, csak a nézőpont vagy a viszonyok mutatják mindig másnak.” (125.)

Az analógia azonban éppen azt kívánja megmutatni, hogy ami a tengerszem esetében a különböző perspektíva, az Erzsike, a főszereplő esetében az eltérő külső tényezők hatására adott válaszreakciókat jelöli. Bényei Péter regényértelmezése szerint a történet három metaforikus alakzat (tükör, (arc)kép, szem) mentén rendeződik, melyek közül a tükör vonatkozik a tengerszemre, „mely úgy adja vissza az elé táruló tárgyi, természeti, emberi világ jelenségeit, hogy közben sajátos »színenel«, árnyalattal tölti meg azt”.⁵ Noha végkövetkeztetésében Kucserka is a látvány perspektívafüggősége felé vezet értelmezését (vö. 129.), végül arra jut, hogy Erzsike jellemzőredekességének éppen az az oka, hogy a megnemértettség, a feltárhatalanság zavarodottsága is a narráció mikéntjébe íródik.

Csak hosszas kutatásokat követően adható válasz arra a kérdésre, hogyan is épül fel egy író karakteralkotása, milyen személyiségfelfogások húzódnak egy-egy

5 BÉNYEI Péter, „Tükör, által...”: az önéletírás változatai és antropológiai távlatai a Jókai-prózában, *Studia Litteraria*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 167.

szereplő mögött. Annak feltérképezése pedig, hogy egy adott korszakban milyen tendenciák észlelhetők, csak a korszakra való jelentős rálátással lehetséges, melyben csupán egy-egy aspektust tárnak fel olyan problémák, mint a társművészetek, a filozófia, a biológia, a vallás és az irodalom kapcsolata, melyek önálló kutatásként is színteláthatatlanul nagy témának számítanak. Kucserka Zsófia könyve választ adhat néhány kérdésünkre, de a 19. századi karakterelemzéseknek ez még csak alapját, magját jelentheti. Ahogy a szerző is leszögezi kötete elején, regénybeli karakterekkel foglalkozni avíttasnak tűnhet, ugyanakkor a mai irodalomelméleti irányokból közelítve éppen olyan kérdésekre adható válasz, melyek átalakíthatják az egyes szerzőkkel kapcsolatos alaptételeinket, és újra rajzolhatják a törésvonalakat olyan szerzők között is, mint Jókai Mór és Kemény Zsigmond.

Zsembery Borbála

A „Jókai-küldetés”, avagy mi legyen Jókai Mórral?

(A *kispróza nagymestere: Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városáért Közalapítvány, 2018.)

A kispróza nagymestere: Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról című tanulmánykötet a Jókai-kutatás nagyjából egy évtizede tartó reneszánszának legújabb terméke. 2016 decemberében „... az én gyöngye oldalam” Jókai Mór novellisztikája – a poétikai, retorikai, narratológiai eljárások és az irodalmi kommunikáció, valamint az irodalmi nyilvánosság terének konfigurációi tükrében címen tartottak konferenciát Balatonfüreden, ahol a már ismert kutatók mellett a fiatal kutatógeneráció is képviseltette magát. A tudományos tanácskozás annak a sorozatnak a része, amely 2004-ben Révkomáromban indult azzal a céllal, hogy elősegítse a Jókai-kutatás megújítását, fórumot teremtsen a Jókai-művek (újra)olvasásának.

Az utóbbi években e törekvések mellé megjelent még egy, megkerülhetetlennek látszó szempont: a Jókai-szövegek közoktatásban betöltött helyének átgondolása, újraértelmezése. A sorozat előző, 2015-ben megjelent kötete igen határozottan szerepet vállal a nemcsak a magyartanárok és irodalomtudósok, de laikusok kedélyét is felborzoló diskurzusban, amely elsősorban az online média különböző felületein artikulálódott, sőt artikulálódik a mai napig, és tétje nem más, mint a Jókai-szövegek helye a kötelező olvasmányok listáján.

A 2015-ös tanulmánykötet¹ előszavában a szerkesztők elsősorban a Jókai-szövegek aktualitása mellett érvelnek: „Jókai legkülönfélébb fajtájú szövegei hasonló határhelyzetben születtek, mint amelyet a mai ember a mediális robbanás, a képek »forradalma« és a művelődés korábbi rendjeinek az átalakulása közepette átél vagy elszenved. [...] ha ma újraolvassuk a Jókai-szövegeket, saját világunk, mai életünk kérdéseit láthatjuk viszont bennük.”² Az utóbbi állítás elsőre kicsit talán erősnek tűnhet, hiszen éppen Jókai az, akinek a regényeit sokan szeretnék levenni a kötelező olvasmányok listájáról, pont azért, mert elavultnak, ma már „semmitmondónak” tűnnek, főleg a fiatalabb korosztály számára. Az *Előszó* szerzői ezzel is számot vetnek: Manfred Fuhrmannra hivatkozva³ arra hívják fel a figyelmet, hogy nagyszükség

1 „...író leszek, semmi más...”: Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városáért Közalapítvány, 2015.

2 Uo., 7.

3 Manfred FUHRMANN, *Klasszikusok kommentárral? A klasszikus német irodalom magyarázásának szükségességéről*, ford. DEJCSICS Konrád = *Metafilológia 1, Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Bp., Ráció, 2011, 435–459.

lenne a Jókai-szövegek „korszerű” kommentálására. Valóban jól nyomon követhető az a tendencia, ami kizszorítaná a 19. századi regényeket a közoktatásból, vagy legalábbis törölné őket a kötelező olvasmányok listájáról. A téma az utóbbi években elég nagy médiafigyelmet kapott, többek között a hazai PISA-felmérések kedvezőtlen eredményei miatt. Számos cikk érvel amellett, hogy ennek oka többek között a kötelező olvasmányokban rejlik: a diákokat legkisebb koruktól fogva olyan művek olvasására kényszerítik, amiket nem értenek, nem érthetnek a társadalom szerkezetében, a nyelvben, a műveltség struktúrájában végbement változások miatt. A kötet ebből kiindulva a Jókai-szövegek „megmentését” tűzi ki egyik legfontosabb céljául: „A következő, és roppant komoly kihívást jelentő feladat [...], [hogy] Jókai megmenthető legyen a következő olvasó-generációk számára.”⁴

E célkitűzés egyenes folytatásának tekinthető az idén megjelent kötet, amely kifejezetten Jókai rövidprózai szövegeivel foglalkozik, a témaválasztást két irányból is indokolva. Az *Előszó* egyfelől hivatkozik a Jókai-korpusz rövidprózai elemei körül egy ideje körvonalazódó érdeklődésre (elsősorban Szilágyi Márton tanulmányára)⁵, másfelől egy gyakorlati szempontot is kiemel: a szerkesztők koncepciója szerint a novellák vagy kisregények már csak terjedelmüknél fogva is könnyebben használhatóak közoktatásban. „A közoktatásban, de a egyetemiképzésben is óriási problémát jelent, hogy a nagyregények kínálata mellett nem áll rendelkezésünkre olyan kisprózai alternatíva, amely elősegítené a fiatalabb generáció bevezetését Jókai műveinek a világába.”⁶ Nem valószínű, hogy pusztán a terjedelem redukálásával áttörő sikereket lehet elérni a mai tizenévesek körében, de egészen biztos, hogy kevésbé elrettentő egy húsz-harminc oldalas szöveg, mint egy többkötetes nagyregény. Hasonló megfontolásokból a legújabb tankönyvek például ulszövegrészletekkel dolgoznak, szemérmetlenül kiválogatva a legizgalmasabb részeket, abban a reményben, hogy ez majd az egész könyv elolvasására csábítja a tanulóifjúságot.

A *kispróza nagymestere* februári bemutatójának címe is igen beszédes volt, egyértelműen az „értékmentés” jegyében határozva meg a kötetet. A *Mentsük meg Jókait! Mentsük meg Jókait?* címen meghirdetett rendezvényen nemcsak a könyvet mutatták be, hanem egy kerekasztal-beszélgetés során a szervezők megpróbálták létrehozni, jelen idejűvé tenni azt a vitát, amely az online térben jó ideje a Jókai-életmű közoktatásban és ezzel összefüggésben (?) a kánonban betöltött szerepe körül zajlik. A beszélgetés során volt, aki Jókai száműzése mellett érvelt, míg a kötet szerkesztői sokkal inkább kompromisszumkész álláspontot képviseltek a rövidebb szövegek elterbe helyezésével.

A Jókai-próza körülpolémiaira adott válaszként a tanulmánykötetszerzői, szerkesztői idén először a tudományos munka mellett szépirodalmi kötettel is jelentkez-

4 „...író leszek, semmi más...” i. m., 8.

5 SZILÁGYI Márton, *Jókai, a pályakezdő novellista* = „író leszek, semmi más...”: *Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városáért Közalapítvány, 2015, 32–39.

6 *Előszó* = *A kispróza nagymestere: Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városáért Közalapítvány, 2018, 12.

tek: a tanulmányok megírása mellett „fontos szempont volt az is, hogy a mai olvasót megszólító, az élményszerű újraolvasás értelmében könnye(bbe) naktualizálható írásokat gyűjtsenek egy csokorba”.⁷ Így született meg a *Balaton völegényei*, amely azokat a Jókai-műveket tartalmazza, amelyeket a tanulmányok részletesen tárgyalnak. Az olvasó ezáltal párhuzamosan olvashatja a szöveget az értelmezésekkel, ezért még könnyebben dialógusba léphet a tanulmányok szerzőivel. A kötet utószava hangsúlyosan megszólítja a középiskolaitanárakat is: „A tanácskozás olyan szövegekre hívja fel a egyetemi hallgatók, a középiskolai magyartanárok kollégák és diákjaik figyelmét, amelyek alkalmasak lehetnek arra is, hogy a fiatalabb olvasók számára megnyissák az élményszerű Jókai-olvasás előtt az utat.”⁸ A tanulmánykötetet és a szépirodalmi válogatást a lábjegyzetek is összekötik, ugyanis a tanulmányok jegyzeteiben mindig megtaláljuk a kísérőkiadvány vonatkozó oldalszámát is. A *Balaton völegényeit* ráadásul online is elérhetjük a *Tempevölgy* folyóirat honlapján, ahonnan akár le is tölthetjük saját számítógépünkre.

A kötet nyitótanulmányában Hansági Ágnes foglalja össze és egyben alapozza meg az az elviekérfelvetést, amely szinte az összes írásban felmerül, hol kisebb, hol nagyobb hangsúllyal; nevezetesen: mit értünk pontosan novella alatt? Még pontosabban: mit értünk novella alatt a Jókai-korpuszon belül? Szajbély Mihály monográfiaja⁹ óta többen is felhívták a figyelmet arra, hogy a Jókai-szövegek műfaji meghatározása korántsem egyértelmű, főleg az állandó határeltolódások miatt, ami sok esetben a megjelenés formájával van összefüggésben. Jókai művei már a szerző életében is olyan sok kiadást értek meg, hogy elkerülhetetlen a kontextusok folytonos változása és ebből adódóan a különböző műfajvariánsok létrejötte.

Fried István és Vadera Gábor tanulmányai szintén kifejezetten a novella műfajával és az életművön belüli alakváltozásaival foglalkoznak. Fried értelmezésében (Friedrich Schlegel nyomán) a novella egy „anekdotikus »mag« vagy »alap« elbeszéléssé formálása”¹⁰ során jön létre. Ebből kiindulva levezethetőnek tűnik egy tipológia, amely segíthet rendszerezni a mai napig valóban meglehetősen kaotikus Jókai-novellakorpuszt. Vadera Gábor *A kétszárvú ember* műfajiságának problematizálásán keresztül mutatja meg, hogy „Jókai esetében meglehetősen félrevezető a szerzői intencióból kiindulni, hiszen szövegeinek alakulása már születésüktől fogva kitett annak a médiatechnológiai környezetnek, amelyben megjelentek”.¹¹ Ennek következménye értelmezésében, hogy a Jókai-művek rendszeresen műfajt váltanak az egyes közlések során, ez pedig nemcsak a kritikai kiadás szerkesztőinek dolgát nehezíti meg, de az értelmezőket is komoly kihívás elé állítja.

Ehhez kapcsolódik Török Lajos tanulmánya is, aki szintén a Jókai-szövegek státuszváltásait vizsgálja. Az egész kötet egyik fontos konklúziójaként emelhetjük ki

7 Uo.

8 *A Balaton völegényei: Válogatott elbeszélések*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városáért Közalapítvány, 2017, 469.

9 SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010.

10 FRIED István, *Jókai Mór novellatípusaihoz = A kispróza nagymestere... i. m.*, 92–114, 94.

11 VADERNA Gábor, *Erdély – Identitás – Jókai = Uo.*, 114–142, 118.

Török azon megállapítását a korai Jókai-novellákra vonatkozóan, mely szerint azok kétféle, egymástól igen különböző módon közelíthetők meg: „[...] nem mindegy, hogy azokat különböző szempontok szerint rendszerezésre váró szövegthalmaznak tekintjük, vagy azon klasszifikációs és strukturális javaslatok szerint (is) olvassuk őket, amelyeket Jókai maga bocsát olvasói rendelkezésére elbeszéléseinek kötetkiadásában vagy a kiadásokhoz írt kommentárjaiban”.¹² Török arra is felhívja a figyelmet, hogy a Jókai-novellák egyébként sem túl nagy recepciójában kevesen fordítanak figyelmet az adott mű kiadástörténetének egészére, pedig ennek komoly interpretációs jelentősége lehet.

Szajbély Mihály a cultural studies diszciplínájának Jókai életművére vonatkozatható szempontjait kívánja érvényesíteni annak érdekében, hogy megválaszolhatóvá váljon az a kérdés, „hogymilyen helyet foglal el kora tömegkultúrájában, illetve melyek azok a jellegzetességei, amelyek ezt a helyet biztosítják számára”.¹³ A populáris és a magas regiszter egymáshoz való viszonyának vizsgálata már jó ideje Szajbély kutatásainak homlokterében van: ebben a szövegben is a kettő egymásra hatását vizsgálja. Nem lehet eléggé hangsúlyozni Szajbély meglátásának a jelentőségét, hiszen Jókai számos műve a maga korában egyértelműen a szórakoztató irodalom kategóriájába tartozott, ráadásul szándékoltan – ez pedig más megvilágításba helyezheti a kortárs recepció egyes visszatérő elemeit, illetve újabb utakat nyit(hat) meg napjaink Jókai-kutatása előtt. Tarjányi Eszter tanulmánya (*Akópé-novella mint a populáris kultúra alapköve*), amely a *Lenci fráter*t elemzi tüzetesen, egyértelműen meg is fogalmazza ezt a lehetséges és igen produktív nézőpont-eltolódást: „A népszerűségre nagyobb hangsúlyt helyező kánon-formálódás pedig Jókai életművének megítélésében okozhat jelentős ártrendeződéseket.”¹⁴

Kapcsolódva a szerkesztőknek az *Előszó*ban megfogalmazott elköteleződéséhez, a populáris regiszter vizsgálata Jókai túl is sürgető szükségnek tűnik, tekintve, hogy szorosan kötődik az olvasóvá nevelés problémájához. Tévhit ugyanis, hogy a mai középiskolások nem olvasnak; azzal kéne csak tisztában lenni, hogy mit és miért olvasnak. A magas és populáris irodalom éles elválasztása, sőt szembeállítás nem biztos, hogy teljesen megalapozott tétel, és egészen biztos, hogy nem visz közelebb a probléma megoldásához.

A kötet további tanulmányai is mind olyan szempontokat kínálnak fel, amelyek egyszerre működtetik a tudományos diskurzust és nyújtanak lehetőséget a közoktatásban felmerülő kérdések pontosabb megfogalmazására. Eisemann György a sakkjáték és a nyelv saussure-i analógiájára épít, Hajdu Péter a novella műfajának és a történelem elbeszélhetőségének lehetőségeit mérlegeli, Szilágyi Márton Jókai társadalmi és politikai életre vonatkozó reflexióit vizsgálja, Hermann Zoltán a karácsonyi novellákat elemzi, Surányi Beáta az önmagukra reflektáló Jókai-szövegekkel foglalkozik, Rózsafalvy Zsuzsanna Tarrakanoff Anna alakját követi végig az életműben, Kovács Gábor bahtyini interpretációját adja Jókai novelláinak. Üdítően friss néző-

12 TÖRÖK Lajos, *A miniszter félrelép*, Uo., 142–161, 144.

13 SZAJBÉLY Mihály, *Bohóc a falon*, Uo., 49–82, 51.

14 TARJÁNYI Eszter, *A kópé-novella mint a populáris kultúra alapköve*, Uo., 193–206, 193.

pontot kínálnak Kiss A. Kriszta és Steinmacher Kornélia Nóra szövegei, akik Jókai nőképeivel foglalkoznak, megállapítva, hogy Jókai sok szempontból érzékenyebb kortársainál a társadalmi különbségekre.

A kispróza nagymestere végeredményben minden szempontból sikeres vállalkozás. A tanulmányok szerzői szinte kivétel nélkül valóban olyan szövegeket választottak, melyeken jól bemutatható egy-egy kurrens, továbbgondolásra érdemes elméleti probléma, nem tévesztve szem elől a választott Jókai-művek olvashatóságát sem. A kötet egyszerre kellően heterogén ahhoz, hogy valóban széles perspektívát kínáljon, mégsem veszti el fókuszát (mit lehet kezdeni a Jókai-szövegekkel 2018-ban?), így kellően homogén, nem széttagolt. Ha minden igaz, idén újra esedékes a kétévente megszervezett tudományos tanácskozás – bízunk benne, hogy hasonló színvonalú előadásokkal, szövegekkel.

HASZNOS MULATSÁGOK.

Nem csak mindig játszani ,
Hanem kell is tanulni.

Balázs-Hajdu Péter

Balassi Bálint ekhós versei és a közköltészeti hagyomány¹

*„I was caught in between
I was born in the echoes”*

The Chemical Brothers

COLLOQUIUM OCTO VIATORUM ET DEAE ECHO VOCATAE²

Ugyanazon nótára

1. Nyolc ifiú legén minap úton menvén egy erdőben jutának,
Estvefelé lévén, tréfálván, beszélvén, ők egymásnak mondanak:
Végünk szót Echótól – mond – mi mátkáinkról, mondja nevét azoknak!
2. Credulus az első, lőn azért elkezdő, s monda nagyon kiáltva:
5 Echo, de kicsoda, aki sok kínomba most megvigasztalhatna?
Kérlek, mondd meg nevét, kit mint idvösségét, bús lelkem úgy kív[ÁNNA!
3. Mosolyog magában Credulus ezt hallván, s rajta csak csudálkozik;
Őutána azért tőn az ilyen kérdést, ki társaság közt másik:
Ki fagyott elmémhez – mond –, mint víz nagy dérhez, téiben jég amik[OR SÍK?
- 10 4. Harmadik is monda nagy hangosan szólva mindenknek hallótára:
Echo, jó asszonyom, kinek régi kínom nagyon nyilván tudtára,
Kérlek, hogy nevezd meg, kicsoda lelkemnek javával tölt ko[SÁRA?
5. Szavát elereszté, negyedik is kezdé el Echóhoz kérdésit
Szép szerelmeséről, kihez gerjed belől, s kit szíve szerint óhít:
15 Szörnyű kára után nevezd meg – mond – nyilván, szeret lelkem im[MÁR KIT?
6. Ezután ötödik, ki mentül kisebbik, Credulus atyjafia,
Mindjárt előszóla, felszóval kiáltva Echót nevezi, hía:
Ki az, kire engem gyűjtött – mond – ily igen Venus futo[SÓ FIA?
7. Hatodik Aminta, előáll, monda, mert veszett, alég várja,
20 Hogy szent nevét hallja annak, ki ő lángja, s kinek javát akarja:
Hát annak ki neve – mond –, aki szerelme szívemet kinnal [MARJA?

¹ A tanulmány első változata az Ötvös Péter 70. születésnapja alkalmából a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke által rendezett házikonferencián hangzott el 2016. december 16-án a Sík Sándor Irodalmi Olvasóban.

² A Balassi-szövegek közlésének alapjául a Kőszeghy-féle Balassi-kiadás szolgált. (BALASSI Bálint *Összes művei*, s. a. r. KŐSZEGHY Péter, Bp., Osiris, 2004 (Osiris Klasszikusok).)

8. Szóla hetedik is, kinek neve Thyrsis, s ki hazáját elhadta
Azért, hogy egy kegyes, akihez szerelmes, szerelmét megtagadta:
Régoltától fogva szerelem kínjába éngem – mond – ki sí[KATA?
- 25 9. Utolsó a Montan, kinek édes társán való nagy bánat árta,
Nagy foházkodással így szóla Echóval, jutván eszébe kára:
S annak tudd-é nevét – mond –, kiért szívem ég, s ki ez sok kínban [MÁRTA?
10. Egy szegény szarándok, régi barátotok éneklette ezt néktek,
Kik a magyar nyelven való versszerzésen egymással vetekedtek,
- 30 Kit a nagy hamisság és háládatlanság föld szélére kergettek,
11. Az másfélezerben és nyolcvankilencben Szent Bertalom-nap után,
Világ határirra való bujdosásra keservesen indulván
Édes hazájából, jóakaróitól siralmasan búcsúzáván.

Az 1589-es esztendő nyárutója nehéz időszak volt Balassi Bálint életében: előmenetele kisiklott, peres ügyei elúsztak, házassági terve (ezúttal a verseiben Juliaként is emlegetett Losonczy Annával) füstbe ment. Minden oka megvolt rá, hogy a sikertelen életszakasz lezárásaként megvalósítsa régebb óta érlelt szándékát, és hazáját elhagyva Lengyelországban keressen ígéretesebb kilátásokat.³ Alkotói válság ugyanakkor nem társult a szerző magánéleti kríziséhez. Ez azért tudható, mert Balassi *Nagyciklusának*⁴ kevés olyan napra pontosan datált eleme van, mint az ekkoriban elkezdett versek, közöttük a fent közölt ének.

Ebben a költeményben a küszöbön álló „kibujdosás” mint lírai alaphelyzet kínál alkalmat egy korábbi esemény felidézésére, amikor is nyolc erdőt járó ifjú legény a maguk és társaik szórakoztatására invenciózus kérdéseket kiáltott világgá, tudván, hogy azokra feleletként a visszhang (Ekhó) a kedvesük nevét veri majd vissza: Credulusnak Annáét, a másodiknak Orsikét, a harmadiknak Sáráét, a negyediknek Margitét, a legkisebb ötödiknek (Credulus atyja fiának) Zsófiáét, Amintának Máriáét, Thyrsisnek Kataét, Montánnak Mártáét. A dolgok természetéből adódóan ezek a nevek óhatatlanul felkeltik az olvasó érdeklődését: a szöveg olyasfajta rejtvényként tétéleződik, mely világszerű olvasatra csábítja a befogadóját. Vajon kik lehetnek ezek az így-úgy, de egyik esetben sem félreérthetetlenül megnevezett szereplők?

Az ötletelésben alighanem az érdemes Balassi-kutató, Eckhardt Sándor jutott a legmesszebb. Eckhardt 1941-ben publikált Balassi-életrajza⁵ megírásának idején, ha erősen töredékes formában is, de ismerte Balassi Bálint pásztorjátékát, a *Szép magyar komédiát*, és azt is tudta, hogy ez a színdarab voltaképpen egy XVI. századi olasz szerző, bizonyos Cristophoro Castelletti *Amarilli* című drámájának átdolgozása, melynek hőstét és hősnőjét Balassi magyar nyelvű változatában Credulusnak, illetve Juliának

3 KÓSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008, 287–288.

4 Varjas Béla elképzelése szerint Balassi Bálint autográf versgyűjteménye, az ún. *maga kezével írott könyv* a Balassa-kódex első 66 versével lehetett azonos, s ennek a szerkezeti egységnek ő a „Nagyciklus” nevet adta. Vö. VARJAS Béla, *Balassi Nagyciklusa*, ItK, 1976/5–6, 585–612.

5 ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., Franklin, 1941 (Magyar Írók).

hívják.⁶ Eckhardtnak ennyi elég is volt ahhoz, hogy Balassit a kezdetektől a komédia és a tárgyalt vers Credulusával egyként azonosítsa. Ha mindehhez hozzávesszük, ami Eckhardt számára egyébként még nem volt nyilvánvaló,⁷ hogy a pásztorjáték előszavának szignója a másolatban így őrződött meg: „*Julia rabja, N. N.*”⁸ és minden teoretikus aggályunkat félretéve elfogadjuk, hogy Credulus bizonyos értelemben valóban Balassi Bálint irodalmi alteregója, azt akkor sem hihetjük, hogy a *Szép magyar komédia* szóról szóra megtörtént eseményeket mutat be. Ezt nyilván Eckhardt sem gondolta így.

Annál is meglepőbb, hogy a jeles tudós a nyolc ifjú legény esetét mégiscsak készpénznek vette. Az említett életrajzban tudniillik még azt valószínűsíti, hogy ezek nyolcan alighanem Balassinak és vitéz katonáinak vidám kompániája, akikkel éppen Lengyelországba tart, és útközben hol egy szép hölgy kedvéért vívnak bajt, hol meg anyanyelvű énekeikkel zengik tele a lengyel erdőket.⁹ Ebbéli elképzeléseit tíz évvel később, a Balassi-életműáltala szerkesztett kritikai kiadásának jegyzetei között azért revidálja, mert időközben olyan írásos emlék kerül látóterébe, mely ellentmond eredeti koncepciójának. Balassi távozásáról ugyanis fennmaradt egy levél jó barátja, Illésházy István tollából, melyben az áll, hogy Balassi Bálint „*egészen egyedül*” indult útnak.¹⁰ Természetesen ez a hozzáállás sem teljesen problémátlan, hiszen egyetlen levél sem tekinthető fenntartások nélkül színigaz, hiteles forrásnak. Mindenesetre ennek hatására értékeli át Eckhardt korábbi álláspontját, melynek értelmében a versbéli Credulus társai nem *katonák*, hanem *költők* volnának (nem mintha e kétféle minőség egyike is kizárná a másikat). Eckhardt nagyon jellemző módon megpróbálja rekonstruálni a versengő poéták katalógusát. Megfontolásait ezúttal érdemes hosszabban idézni:

„B. B. Illésházy levele szerint (57. sz.) egészen egyedül ment ki Lengyelországba, tehát ez a »versírásban való vetekedés« otthoni emlékek összegzése. A kibujdosó költő ezt az éneket utolsó üzenetnek szánta vetélytársai részére, mint afféle mindnyájukat legyőző mesterművet. A vetekedő verselők neveit ma már nehezen tudnók összeállítani. A még gyermek Rimay János bizonyosan közéjük számítandó [...] és ekhós verse (Rimay J. munkái, 14. l., Varjas Balassa-kódex 146. l.) talán épp e költői verseny eredménye. A Lucretia-regény ismeretlen fordítója is közéjük tartozik, viszont Dobó Jakab, kiről tudjuk, hogy humanista ízű szerelmes verseket írt, már nincs az élők sorában. A költő egy másik barátjáról, Móricz Lőrincről tudjuk, hogy istenes énekeket írt [...] Valószínűleg ide kell sorolnunk Kátay Mihályt, ezt a »zavaros fejű, tisztátalan ambíciójú« embert (Szekfű), ki később Bocskay kancellárja lett és kita fejedelem megmérgezésével gyanúsítva a megdühödött hajdúk felkoncoltak. [...] A többi

6 WALDAFEL József, *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*, ItK, 1937/4, 354–365.

7 A *Szép magyar komédia* teljes szövege ugyanis csak az 1958-ban felfedezett Fanchali Jób-kódexből vált ismertté.

8 Lásd a kritikai kiadásban: JÁN MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 25.), 50. A monogramhoz fűzött jegyzet szerint a kódex másolója megspórolta a nyomtatott kiadás címlapján feltüntetett szerzői név újbóli kiírását.

9 ECKHARDT, i. m., 171–173.

10 BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, I, Bp., Akadémiai, 1951, 410, 57. sz.

magyar versíróvetélytársközössémmíthadjuk az Eurialus és Lucretia-regény ismeretlen fordítóját, Enyedi Györgyöt, nyíri Báthory Istvánt, a komor lelkű, hitbuzgó kálvinista zsoltárrót, kinek versei a Julia-versek hatását mutattuk ki sakinek maga B. B. is küldözgetett énekeiből. A többi versenyzőt talán vitéz barátai és legényei között kell keresnünk; itt Mátyás diákra gondolunk, ki a pataki várostromban részt vett (Dézsi II. 566) s a jobbágynyúzó Hunyadi Nagy Pálra, kitől talán a román népdalokat hallotta s aki maga is próbálkozott versírással, hiszen B. B. állandó levélíróul használta [...] A *Ferendum et Sperandum* (Forog az szerencse) szerzője is B. B. ismerőse lehetett: ezt a szép költeményt 1604-ben írta az ismeretlen költő Balassi verseire emlékezve. Jenei Ferenc kutatásai óta (sajtó alatt) a győri kanonok Nyéki Vörös Mátyást, Ferencz fibécsi Balassi-kiadásának gondozóját is ideszámíthatjuk, kivela turóczi jezsuitáknál több ízben találkozhatott, s aki B. B. első kiadását is tele rakta saját különben jól verselt szerzeményeivel.¹¹

A későbbi szakirodalmak a javaslatok nagy részét elvetik, jóllehet mindeközben nehezen állják meg, hogy ennek fejében a saját megoldási kísérletükkel ne rukkoljanak elő.¹² A még újabb eredmények tükrében ráadásul több jelölt is ekvivalensnek látszik egymással. (Az *Eurialus és Lucretia históriájának* ismeretlen szerzőjét például egyes kutatók Dobó Jakabbal,¹³ mások Balassi Bálinttal azonosítják.¹⁴ A *Ferendum et Sperandum* költője egy, a közelmúltban napvilágot látott meggyőző tanulmány szerint nem más, mint Rimay János.¹⁵)

A gondolatébresztő hipotézisek megfogalmazása általában nemcsak szórakoztató, de hasznos tevékenység is. Annál kifogásolhatóbbak viszont a tényként állított feltételezések, illetve, ha a referenciális olvasás kritikátlan és a végletekig földhözragadt. Hogy egy konkrét példát mondjak: engem nem az zavar, hogy Eckhardt megemlíti Dobó Jakabot mint lehetséges szerzőt, hanem az, ahogy végül kizárja, mondván, hogy 1. a verset Balassi 1589. augusztus 24-re datálja, 2. a versszöveg szerint az elbeszélte események a „*minap*” történetek, 3. Dobó Jakab viszont 1585-ben hunyt el – következésképpen aligha visszhangoztathatta szeretője nevét a zerdő falával cca. négy évvel később. Ámde az irodalmi műalkotás természete valójában nem ilyen. Éppen ellenkezőleg: ahogyan a vers ábrázolhat akár fikatív szereplőket is egy fikatív erdőben, úgy játszódhat egy alternatív, ideális 1589-es esztendőben is, melyben Dobó Jakab igenis versenyezik Balassi Bálinttal.¹⁶

11 BBÖM, 251–253.

12 Vö. VADAI István, *Balassi és Echo*, Palimpszeszt, 10. sz.

http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/02.htm [utolsó letöltés: 2018-07-18]

13 Vö. HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 262–275.

14 Vö. VADAI István, *Lucretia hálójában*, ItK, 2016/6, 683–708.

15 Vö. PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014, 179–188.

16 Eddig a pontig voltam képes magamban tartani az a megfigyelést, amit ráadásul nem is tudhatok maradéktalanul a sajátomnak. Az elmúlt években ugyanis egy szeminárium keretei között alkalmam nyílt több fél éven keresztül tüzetesen végigolvasni Balassa-kódex anyagát Jankovits László és Pap Balázs kiváló társaságában – vagyis amit megosztani készülök, az szellemi tulajdonként tekintve a legjobb esetben is csak együttgondolkodásunk közös gyümölcse lehet. Javamra szóljon továbbá, hogy nem szaporítani szeretném a megtippelt személyek számát, hanem egy gondolat kísérlet erejéig radikálisan csökkenteni. Tudniillik nem lehet nem észrevennünk, hogy a

S ha már szóba került az irodalmi szövegvilág játéktere, újfent megemlíteném, hogy a tárgyalt költemény rejtvény, retorikai-poétikai szakkifejezéssel élve: *aenigma*.¹⁷ Az *aenigma* mint retorikai alakzat az allegóriával rokon, s attól elsősorban abban különbözik, hogy valódi értelme csak a beavattak számára férhető hozzá. Csak azok fejthetik meg tehát, akik birtokában vannak az ehhez szükséges előismereteknek, vagyis tisztában vannak az adott helyzettel illetve a vonatkozó körülményekkel. Ezek köre pedig a leggyakrabban idővel elenyészik. Hogy ki volt az a nyolc ifjú – ez a kérdés jelenlegi tudásunk szerint, lássuk be, nem válaszolható meg. Azt viszont leszögezhetjük, hogy ilyesfajta alakzatok létrehozásában Balassinak nemcsak tehetsége, de gyakorlata is van: a *Nagyciklus* első verse szintén az *Aenigma* címet viseli, és igazságszerint a irodalomtörténet-írás annak nyitjátsem volt képes megnyugtatóan tisztázni.

Szó sincs tehát arról, hogy a tárgyalt vers unikalitása ebben rejlene. Megfejt(het)etlen rejtvényekkel tele van a *Régi Magyar Költők Tára*. A tárgyalt vers unikalitása annak *típusában* rejlik. Ennek belátásához azonban először is visszább kell tekintenünk további másfélezer esztendővel.

A vers latin nyelvű címe magyarul annyit tesz: *A nyolc útonjáró és Echo istenasszony beszélgetése*. Csakhogy Balassi rosszul tudta: Echo (Ekhó) voltaképpen nem volt istenasszony, csak egy meggondolatlan nimfa, aki ujjat mert húzni egy valódi istenasszonnyal. A mitikus történetet Ovidius írja meg *Átváltozások* c. művében. Eszerint a kikapós nimfák egy ízben Jupiterrel (Zeusszal) szerelmeskedtek a réten, és csak kevés híja volt, hogy Júnó (Héra) rajta nem kapta őket. Echo azonban ügyesen magára vonta a figyelmét a fecsegésével addig, míg a társai el nem illantak. Ezért Júnó dühében arra kárhoztatta, hogy többé ne tudjon önállóan beszélni, csak ha megszólítják, és válasza akkor is csupán az elhangzottak rövid ismételése legyen. S mindennek a tetjébe Echo később bele talált szeretni abba a Narcissus (Narkisszosz) nevű félistenbe, aki arról híres, hogy képtelen viszonzni a gyengéd érzelmeket. A visszautasítás miatt a bánat végül szó szerint elemésztette a nimfát.¹⁸

„...És végül csak a hangja s a csontja marad meg:
megvan a hangja ma is; kővé vált, hírlík, a csontja.

nyolc ifjú egyike (sorrendben a hetedik!) nem más, mint Thyrsis; márpedig a *Szép magyar komédia* története szerint ez Credulus valódi neve. Vagyis ha a pásztordráma alapján a tárgyalt versben Credulust Balassi Bálinttal azonosítjuk, végső soron nincsen semmi akadály, hogy ugyanígy tegyünk Thyrsis esetében is – annál is inkább, hiszen az is egy félresikerült szerelmi ügy miatt kényszerült elhagynia hazáját (vö. 22–24. sorok). Tegyük hozzá: a visszafelelt női nevek között nem egy található, amelyre Balassi költői pályafutása során éneket szerzett. „*Csak én bírok versemmnek hőse lenni*”, felelhetné erre Babits Mihállyal szólva Balassi Bálint.

¹⁷ Vö. az *Alakzatlexikon* vonatkozó címszavával: *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*, főszerk. SZATHMÁRI István, Bp., Tinta, 2008, 181–186.

¹⁸ A Narkisszosz-mítosz kitűnő összefoglalását lásd Robert GRAVES, *A görög mítoszok*, ford. SÍJGYÁRTÓ László, Európa, 1970, I, 456–458.

Erdőn rejtekezik, ki se jó a fenyérre, a bércre;
halljuk, ahogy szól ő; de bizony csak a hangja az élő.”¹⁹

Ez tehát a görög mitológia magyarázata arra a jelenségre, amit magyarul visszhangnak nevezünk – egészen a nyelvújítás kora óta.²⁰ Azt megelőzően ugyanis eleink, mint ahogy számos európai nyelvben mindmáig, a tragikus sorsú nimfa nevét társították ahhoz (*antonomasia*).²¹

Avisszhangdefiníciója általában biofizikai érdekű, ugyanakkora dologvizsgálható retorikai és verstani szempontból is: előbbi esetben sorvégi ismétlésnek (*epiphora*),²² utóbbiban önrímnek szokás értékelni. Az ebben rejlő poétikai lehetőséget aknázták ki a kora újkori neolatin humanista költők az ún. ekhós vers kialakításával. Amit az egyik legnagyobb magyar verstanász, Horváth János a következőképpen határozott meg: „abban áll, hogy a strófa utolsó szava, részben vagy egészben, mintha visszhang felelte volna, megismétlődik, rímként ráütődik önmagára; a következő strófa gondolatfűzése aztán rendszerint e visszhangszóval indul tovább.”²³ Ezt az alábbi olasz nyelvű példával illusztrálnám:

„Cavi dirupi, e solitari boschi;
Dite per vostra fè, se mai vedeste
Uno stato infelice egual al mio? Io.
Chi mi risponde da'l reposto speco? Echo.
Echo; che premio havrò del mio servire? ire.
Fien dolci gli occhi a me comm'io vorrei? rei.
Il mio lungo tormento
Diletta ad Amarilli, ò pur le spiace? piace.
Ella à tal mi condanna, ò pur mia stella? ella.
Si duol s'altri per lei piangendo stride? ride.
Non prende dunque i miei sospiri in grado? rado.
Deh ,per pietà m'insegna,
Com'io possa addolcir sua tanta asprezza. sprezza.
Meglio è, cred' io, c'humil' à lei m'atterri. erri.
Ahi s'io la sprezzo, diverrà piu ingrata. grata.
Mio parer tuo consiglio non approva. prova.
Questa è prova assai dubia perigliosa. osa.
Anzi che provi, io vo pensarvi. à Dio. à Dio.”

Természetesen nem véletlenül esett a választásom a fenti idézetre. A szöveg Cristoforo Castelletti *Amarilli* című pásztordráájának betétversét képezi, melyet – emlékezzünk vissza – Balassi Bálint *Szép magyar komédia* címen ültetett át ma-

19 Publius OVIDIUS Naso, *Átváltozások*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., Magyar Helikon, 1974 (Bibliotheca Classica), 82–83 (III. könyv, 398–401. sorok.).

20 Vö. a TESZ vonatkozó címszavával: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1976, 1163.

21 *Alakzatlexikon*, 114–117.

22 *Alakzatlexikon*, 202–205.

23 HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan* = H. J. *Verstani munkái*, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2004 (Osiris Klasszikusok), 616.

24 Cristoforo CASTELLETTI, *L'Amarilli*, Vinegia, Giovanni Battista Sessa & fratelli, 1587, C4v.

gyarra.²⁴ A konszenzus szerint elsősorban tehát ez volt az a minta, amelyen keresztül Balassi az ekhós versek intézményét megismerhette, hogy aztán a fordítás során maga is kísérletet tegyen a róla elnevezett jellegzetes strófa formában megszólaltatni a verstípust.²⁵ Az így keletkezett vers egy változata a *Nagyciklus*ba is bekerült, kilenc helyely a *Nyolc ifjú legén...* kezdetű ének elé; az alábbiakban ezt közlöm:²⁶

DIALOGUS, KIBEN ÚTON JÁRVÁN AZ VERSSZERZŐ BESZÉL ECHÓVAL
DE EZT NEM ÉRTHETI JÓL MEG AZ, AKI NEM TUDJA, MICSODA AZ ECHO

Az csak búbánat nótájára

1. Óh, magas kősziklák, kietlenben nőtt fák, kik nagy szerelmem tüzén,
Igaz bizonságim vadtok, mert kínjaim tudjátok, szinte mint én,
Ki látta éltében, hogy így haljon, vesszen más, mint én, szerelmesén?
ECHO: Én!
- 5 2. Ki felele nékem? Távul az erdőben lőn ugyan valami szó,
Talám egyik tündér jár itt valamiért vagy valami nyulászó;
Ha ló nem nyerített, ki itt csörögetett, ha lábain volt békó?
ECHO: Ékó.
3. Echo, nagy kínomba, kibe szép Julia engem vertengeni hágy,
Mi könnyebbíthet meg, s mitől léssen esmeg kemény szíve hozzám lágy?
Régi gyötrelmimet mi enyhítheti meg, s mi az, mire lelkem vágy?
ECHO: Ágy.
- 10 4. Ágy, igazán mondád, de mondd meg azt is hát, ott ki vigasztalhatna?
Búm helyett örömet, gyönyörű életet nékem ott ki adhatna?
Igazán ki neve, kit jómnak felette lelkem oda kívánna?
ECHO: Ánna.
5. Azt bizony megvallom, de jó szolgálatom kedves-é néki vagy nem?
Szép Julia-Annám léssen-é jó hozzám, s megkegyelmez-é nékem?
15 Hogy régen szolgálom, léssen-é jutalmom, s kell-é jót reménlenem?
ECHO: Nem.
6. Kegyetlenségéért, túrtam sok kínjáért, hát még Istentől sem fél?
Ő fejr mellyében, mint szép lágy fészekben, kegyetlenség hogyhogy él?
Mert mint nyelved beszél, búmmal, én hiszem, él, óh, mely igen nem kémél!
ECHO: Él.
- 20 7. Óh, hová légyek hát, túrvén ennyi kínját, kivel vett körös-köröl?
Nincs út szerelméhez, mert már elvetett ez kegyes szemei elől,
Vetett gyötrelmre, s még meg is öl végre, amint látom, hogy gyűlöl.
ECHO: Öl.

25 WALDAPEL, *i. m.*, 269.

26 BALASSI, *i. m.*, 129–132.

8. Már csak mutasd módját, mint olthassam lángját szerelmemnek, ki csak nő,
Mert hogy így szeretem, s jutalmát nem érzem, oka talám nem is ő,
Hanem más gonosz nő, ördögös bűvölő, mert kegyes ő, semmint kő.
ECHO: Ő.
- 25 9. Hát medgyek, én veszett, kit szerelem éget, s kit már ő bé nem fogad?
Szívem régi búmban, mint szép virág nyárban, szinte igaz úgy hervad;
Azért adj tanácsot, szánd meg nyavalyámat, ha sebemet gyógyíthatd!
ECHO: Hadd!
10. Vajha elhagyhatnám, volna mi nyavalyám? De lá, szívem mint gerjed,
Ha gyenge orcáján, mint Pünkösdi rózsáján, látom, hogy színe terjed,
30 Magad se mondanád elhadni, ha látnád; nézd meg csak, és esmerjed!
ECHO: Merjed!
11. Nem merheti lelkem, hanem ha két kezem végez ki életembűl;
No, törrel, méreggel nagy bűmot vérem el, mert kiesém kedvébűl,
Látom, hogy csak gyűlöl, énnékem nem örül, rajtam nem is könyörül.
ECHO: Örül.
- 35 12. Hogy hihessem én azt, ha látd-é, mint fáraszt szántalan sok veszéllyel?
Szemeim láttára nagy kegyesen másra nézdegél vidám szemmel,
Énnékem peniglen még szerelmem sem kell, veszt, sillyeszt gyötrelmekkel.
ECHO: Kell!
13. Óh, vajha kellene, szerelmébe venne, vészne szívem bánatja,
De nem azt jelenti kemény tekinteti, s amint magát mutatja,
Hogy esmét szeressen, nem adja azt Isten, noha lelkem imádja.
ECHO: Ádja.
- 40 14. Ha Isten azt adja, lelkem viszont áldja nevét minden időben,
S talám meg is adja, és szívét fordítja hozzám meg szerelemben
Vidám Juliának, ki egyike annak, kiknek hazájok a Menn.
ECHO: Amen.
15. Megdicsőült színben hogy gerjedt szívemben vidám Julia tűnék,
Egy sűrű erdőben én úton mentemben felszóval így éneklék,
45 Kérdezkedésemre verseim végébe Echótól ily választ vék.

Aszakirodalom nagy része e verset általában a „versszerző vetekedésre” készült versenydarabjaként értékeli. A dolgozat szempontjából azonban nem ezek a feltételezések számítanak fontosnak, hanem leginkább az a tény, hogy jelenlegi tudásunk szerint nálunk Balassi honosítja meg az ekhós versformát, hova tovább a korabeli ilyen jellegű alkotások egyike sem független tőle.²⁷ De igen érdekes, hogy sem az

²⁷ Terjedelmi okokból a szövegek közlésétől eltekintek. A szóban forgó énekek kvázi kronologikus jegyzéke a következő: Rimay János: *Kősziklák közt lakó...* (RIMAY János Írásai, szerk. Ács Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1.), 64–65); Széchy Tamás (?): *Bánattúl szívemet...* (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 3, Szerelmi és lakodalmi versek, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1976, 15. 5. sz.); Fejérdi Márton: *Oh quis non lugeat...* (WALDAPFEL József, *A lengyel király*

olasz nyelvű forrásokban, sem a kortárs közegben nem ismeretes az a szerkesztésmód, amely a *Nyolc ifjú legén...* kezdetű verset jellemzi, nevezetesen, hogy abban az Ekhó kizárólagosan női neveket felel vissza.

Azt persze mondanom sem kell, hogy Balassi kezdeményező szerepe nem merül ki a fentiekben. Ennél sokkal nagyobb jelentőséggel bírnak általában véve a népnyelvi udvarias hangvételű szerelmi líra megteremtésére irányuló törekvései.²⁸ Az efféle lovagias költészet kezdeteit a XII. század eleji Aquitániában szokás megtalálni²⁹ – de velünk ellentétben Balassinak nem volt olyan szerencséje, hogy bármiféle kulturális intézményrendszer segítségével addig tudatosan visszanyúlhatott volna: a trubadúrok örökségét jószerével csak nagyon közvetetten, egyebek mellett egy petrarkista költők műveit tartalmazó antológiából, a *Poetae Tres Elegantissimi* című verseskötetből ismerhette meg.³⁰ A három válogatott lírikus, Michael Marullus, Hieronimus Angerianus és Johannes Secundus kétségkívül nagy hatást gyakorolt rá.³¹ Ennek egyik jól látható eredménye, hogy a *Nagyciklus* első részében még jobbára az igazi nevén emlegetett szerelmét, Losonczy Annát a második részben egy, a korban merőben szokatlan néven kezdi szólítani – éppen úgy, ahogyan Johannes Secundus a maga választottját: tudniillik Juliának. (A következő ciklussalkitüntetett hölgyének, Céliának nevét pedig Angerianustól kölcsönzi majd el.)

Az identifikálás kérdése értelemszerűen nagy jelentőséggel bír a szerelmi költészetben. A trubadúrköltők poétikai etikettje szerint a hölgyek valódi nevének közlése már csak azért sem megengedett, mert sérti a szerelmi titoktartást. A diszkrécio megőrzése érdekében ezért bevezették az ún. *senhal*, vagyis a titkos név használatát.³² Úgy lehet, a mindenkori gyakorlat újfent a középkori provanszál költőket igazolja, a következők miatt. Alighanem a szándékoltan legilletlenebb verstípusok közé tartoznak azok a lányokat-asszonyokat kiéneklő vagy kicsúfoló szövegek, melyek igen gyakran kifejezetten trágár jelleget öltenek. Ezeknek a 16–17. századi magyar irodalomban is létezett olyan válfaja, amelyben a verselők tendenciózusan helyeztek rímpozícióba hívó rímként női neveket, hogy azután borsos csattanóteszközzöljenek ki hozzá a felelővel; ekként merítve ki a klasszikus retorika szerinti legsértőbb gúny,

magyar tábori papjának könyve hazája romlásáról, ItK, 1939/1, 45–48); Zrínyi: *Te, ki gyönyörködöl az én nyavalyámban...* (Zrínyi Miklós Összes művei, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., Kortárs, 2003 (Magyar Remekírók) 234–236); Czobor Ádám (?): *Ki ad nekem választ kérdésemre...* (Ötvös Péter, *A Csáky-énekeskönyv*, ItK, 1980/4, 486–509, 507–508); valamint Gyöngyösi István Kemény-eposzána egy részlete (GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix*, s. a. r. JANKOVITS József és NYERGES Judit, Bp., Balassi, 1999 (Régi Magyar Könyvtár: Források 10.), 94–96. II. könyv, 6. rész, 1–16. vsz.).

28 HORVÁTH Iván, i. m. 226–227.

29 Michel ZINK, *A trubadúrok*, ford. RAJNAVÖLGYI Géza, Bp., L'Harmattan, 2017, 9–15.

30 *Poetae Tres Elegantissimi*, Paris, Jacques Dupuys, 1582.

31 Vö. GYARMATHI BALASSA Bálint *Költeményei*, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1879, 256.

32 SZABICS Imre, *A trubadúrok költészete*, Bp., Balassi, 1995. A kérdéshez különösen Balassi vonatkozásában lásd még PAP Balázs, *Az akrosztichonok és az első harminchárom*, Tiszatáj, 2004/10, 44–52.

a névvel való gúnyolódás (*nominibus*) esetét.³³ Ezek a leánynév-sorolók jellemzően olyan forrásban maradtak ránk, melyek Balassi Bálint néhány azonos (szerelmi) tárgyú, de ideológiájában és stílusában gyökeresen eltérő alkotását is megőrizték.

Az egyik ilyen a már említett, 1595 és 1608 között keletkezett Fanchali Jób-kódexben található meg:³⁴

1.	Egyszer vala én életemben
Sok szeretőm én szerelmemben
Kikkel életemben
Éltem, erőlttem igyemben.	9.	Nyolcadiknak neve vala Sára,
Azt ne vigyék bátor az vásárra,
Talált az társára,
Mint az tót az jó vajas kására.
5	2. Az egyiknek neve Margita,
Ki magához utat megnyita,
Megharagíta,
Búsíta, csak mégsem tágita.	35	10. Kilencediknek neve Zsuzsanna,
Tetszik egy elsőben, meghalna,
Lígy csak utána,
Azután ő maga kínálta.
10	3. Másodiknak neve Ilona
Fogad: Isten hozza, jó vóna,
Lőn zene-bona,
Ott jól jára szegín katona.	40	11. Tizediknek neve Júlia,
Német leán, Bécsben lakása,
Csak szónak állna,
Bécsben nála ha ki megszállna.
15	4. Harmadiknak neve Katusa,
Gyenge feír szép sima húsa,
Bátor meg ne fussa,
Az kinek ott leszen jussa.	45	12. Tizenegyediknek neve Zsófia,
Ki az ifjakot hozzája híja,
Igen sía-ría,
Mert nem akar egyedöl hálnia.
20	5. Negyediknek neve Barbála,
Riszeges annak az bordája,
Nem jó az hája,
Vagyon neki más féltő marhája.	50	13. Tizenkettődiknek neve Dorka,
Ennek vagyon szép keskeny dereka,
Bár meg ne utálja,
Ha valaki hozzá kapcsolhatja.
25	6. Ötödiknek neve Erzsébet,
Ott látnál szép eleven képet,
Csókolni szepet,
Ki még szerelemben nem lípett.	55	14. Hajda, hajda, ti jó menyecskék,
Jer, ugorjunk, mennyei kecskék,
Gyenge hölgyecskék,
Jóra menendő szűzecskék.
30	7. Hatodiknak neve Anna,
Az magánál jobbat mit adhatna?
Szabadon hadna,
Ha ki mit tőle kívánna.	60	15. Jobban, jobban elől ugorjunk,
Az utólján csak hoppot mondjunk,
Semmit ne bánkódjunk,
Éjjel is együtt forgódjunk.
	8. Hetediknek neve Krisztina,
Kinek gyakran hajol az ina,
Ő maga hína,
Fírfiúval örömet vína.		16. Ez verseket az ki szerzette,
Szavával ha kit megsértette,
Hogyha nem tűrhette,
Legyen ageb leánya érette.

33 SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 171.

34 A vers szövegét Stoll Béla népszerű kiadása nyomán közöltem: *Pajkos énekek*, szerk. STOLL Béla, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 182–184.

A másik a törzsanyaga végső formáját 1672 körül elnyert Vásárhelyi daloskönyvben olvasható:³⁵

1.	Nem szólok én senkiről,
Csak az asszonynépekről,
Írok természetekről,
Magok viselésekről.	10.	Erzsébet is meglehet,
Személye talál kedvet,
Vidd az táncban, elmehet,
Ládd-e, mely szépen nevet?		
5	2.	Legelső leszen Anna,
Magát nevével hozta,
Ha kérnél tőle, adna,
Elhidd, hogy meg nem csalna.	40	11.	Az deákné vásznánál,
Zsófi is nem jobb annál,
Ővéle megnyughatnál,
Ha néki szépen szólnál.
10	3.	Második leszen Klára,
Kinek ékes az fara,
Fogd az csecsit, nem bánja,
Még az mást is megállja.	45	12.	Margit asszony deres ló,
Ritkán válik abban jó,
Csecsi, fara domború,
Azt mondják, hogy rossz dolgú.
15	4.	Harmadik leszen Ilkó,
Mindennel barátkozó,
Elhidd, hogy szépen szóló,
De gyakorta megcsaló.	50	13.	Alánéző kis Éva,
Jókedvű, negédes rózsa,
Bort ha emlegetsz gyakorta,
Úgy lehetsz részes benne ma.
20	5.	Negyedik leszen Dorottya,
Étkét jól megborsolja,
Felettébb meg sem sózza,
Az ízét is megadja.	55	14.	Kata urát gyűlöli,
Tanácsát sem kedveli,
Az kontyát félén teszi,
Az farát sem kéméli.
	6.	Ötödik leszen Zsuzska,
Ki magát csak ajánlja,
Ifjaktól magát nem ójja,
Az farát oda adja.	60	15.	Az Mária szerelmes,
Ura szerető, kedves,
Bizonnyal tökéletes,
Szeretem, mert hűséges.
25	7.	Hatodik leszen Rebeka,
Szerelemnek hajléka,
Ifjaknak kívánsága,
Rútnak utalója.		16.	Igen jó leány Márta,
Kit egy ifjú megcsala,
Kit ugyanott megfoga,
Miért ment akkor oda?
30	8.	Ismerted-e Fruzsínát?
Megütötte az inát,
Fogd meg neki az málát,
És tapogasd az inát.	65	17.	Magdolna is szép cifra,
Az úton jár sétálva,
Olyan ő, mint szép páva,
Mert van piros csizmája.
35	9.	Jutka sarkán forgódó,
Az cseléddel kocódó,
Mindennel morgolódó,
Szeretem, mert csókolódó.	70	18.	Ezeket vedd kedvedben,
Az Alföldre mentemben
Asszonyokról versekben
Szedegetém nagy szépen.

³⁵ Uo., 185–187. Érdemes megfigyelni, hogy ez utóbbi, explicitebb változat írásbeliként, míg az előbbi inkább szóbeliként reflektál magára.

A vers invenciójával kapcsolatos javaslatom megtevéséhez már csak az maradt hátra, hogy tisztázzuk, mit érthet Balassi a *Nyolc ifjú legén...* kezdetű ének sorai között „*vetekedés*” alatt. Sajnos, ebben a kérdésben a magyar nyelvű szakirodalom elég mostohán bánik a tudást szomszárakkal. Egyrészt a szerző költői nyelvének szótára nem figyelmeztet a szó sajátos jelentéstartalmára, noha a költői versengés (*aemulatio*) szintén a retorika tárgykörébe sorolható műkifejezés.³⁶ Másrészt – és ennek ellenére – a retorikai kézikönyveink általánosan mellőzik annak definiálását. A fogalom leírását az egyik legtekintélyesebb antik szónok, Quintilianus nagyszabású alapművének (*Institutio oratoria*) lapjain találhatjuk meg:³⁷

„A magasztos költői lelkület a szónoki beszédnek emelkedettséget kölcsönözhet, s a költői szabadsággal járó merészebb szóhasználat sem akadályozza meg, hogy ugyanazon tartalmat megfelelő szavakkal fejezzük ki. A költői gondolatok esetében is módunk van arra, hogy fölruházzuk őket a szónoki stílus erejével [...] Mindenesetre azt szeretném, hogy a paraphraszisz ne pusztán átfogalmazás (interpretatio) legyen, hanem erőpróba és vetélkedés (*aemulatio*) ugyanazon gondolati tartalom kifejezésében. [...] Nem kell ugyanis eleve kilátástalannak tartanunk, hogy a meglévőnél jobb megoldást találunk, másrészt az ékesszólást sem alkotta a természet oly meddőnek és szegényesnek, hogy egy gondolatot csak egyszer lehetne jól megfogalmazni.” (Ford. Simon L. Zoltán)

Eszerint tehát az *aemulatio* hozzávetőlegesen annyit tesz, mint egy adott témának a többieket fölülmúló kifejezési formát találni. Hogy pedig erre a gyakorlatra a kora újkor magyar költőinek nagyon is volt affinitása, arról éppen a *Szép magyar komédia* – a dolgozat elején már említett – erdélyi asszonyokhoz címzett ajánlása tanúskodik:³⁸

„Egynéhányok készerít reá, hogy kegyelmeteknek ajánljamez komédiát: Egyik ez, hogy magamnak is kedvet találnék véle, más meg ez, hogy látom, hogy mind ott benn Erdélben, s mind itt kinn Magyarországon az versszerzést igen elővették és közdologgá is tették, kit nem gondoltak, akármi héjával essék, csak önékik tessék, és az versek fejében mehessenek ki az hasonlóbtűk. Akarámazértez komédiaszerzést újforma gyanánt elővenni, hogyha az ott benn való ifjak az ideki valókat az versszerzésben nemcsak követték, hanem sokkal inkább meg is elődzötték, ebben se maradnának el az ide valóktúl. Sőt indulnának el utának; így én részemre pedig ezt sem bánom, ha azt is, mint az versszerzést, elveszik tőlem. Meg is lehet pedig az oly elméjő friss ifjaktúl, kiknek nemcsak az bölcs tudomány, hanem az kegyelmek szépsége is serkengeti újabb-újabb dolgokra és szerelmes találmányokra elméjeket; nékem, ennyi sok különb-különbféle károkot vallott szegénlegénnek igaz elég csak elkezdni is, az-

36 Vö. a *Balassi-szótár* vonatkozó címszavával: JAKAB László, BÖLCSKEI András, *Balassi-szótár*, Debrecen, DEBTK Magyar Nyelvtudományi Társasága, 2000 (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár, 8), 455.

37 Marcius Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, szerk. ADAMIK Tamás, Pozsony, Kalligram, 2009, 693–694. (X, 5, 4–6.)

38 BALASSI, i. m., 261.

mit egyebeknek oztán fogyatkozás nélkül véghez vinni és megékesíteni. Bizonyára mennyivel éntőlem ékesb igékké lehetett, olyan nál csinálta ez komédiát, kit kegyelmeteknek jó szűből kívánok és ajánlok, mint az kegyelmetekhez való jóakaratomnak örökké való szolgálóját.”

A fenti sorok több szempontból is rendkívül sokat mondnók. Az érvmenet jórészt olyan toposzra épül, mely szintén a trubadúrköltészetből eredeztethető. Eszerint a szerelmes poétákat a hölgyek szépségének transzcendenciája inspirálja a jobbnál jobb költői megoldások kiötlésében. Balassi a jelek szerint tisztában van saját elsőségével, de példaértékű szerénységgel mindössze a kezdeményező szerepet tulajdonítja magának, és megengedi a lehetőséget, hogy alkalomadtán egyszer majd túltegyen rajta valamelyik erdélyi vagy magyarországi követője. Ugyanakkor előzőleg ez utóbbiakról érezhetően kedvezőtlenül nyilatkozik – még ha nem is teljesen egyértelmű, mit jelent az a kitétel, hogy „a versek fejében mehessenek ki az hasonló betűk”. Mert ha a hasonló betűkön a kiejtésben összecsengő grafémákat értünk (magyarán rímeket); akkor nem világos, hogy azoknak mi keresnivalójuk volna a versszakok kezdőbetűi között. A versfőkben – tudjuk – hagyományosan leginkább az akrosztichont szokás elhelyezni; csak hogy értelmes szöveget nem a hasonló, hanem éppen hogy a megfelelő sorrendbe rendezett eltérő betűk adnak ki. Szóba jöhet még esetleg az alliteráció mint költői eszköz; de azt meg nem a hasonló, hanem az egyforma betűjelek eredményezik. Vagy talán egyszerűen a dilettáns pályatársakon csúfolódik Balassi ehelyütt? Az ügyben Vadai István már idézett tanulmánya hívta föl a figyelmet egy további eshetőségre, mely szerint e fordulattal alkalmasint éppen az ekhós versek divatjának korabeli túltengését teszi szavá a szerző³⁹ (emlékezzünk: „a következő strófa gondolatfűzése aztán rendszerint visszhangszóval indult tovább”). Ennek belátásával pedig akár azt is megkockáztathatjuk, hogy az ekhós vers kifejezetten versenydarab – ami vel végre el is jutottunk a konklúzióig.

Konklúzió

Nagy hatású monográfiájában Horváth Iván Balassi Bálint egyik legfontosabb teljesítményeként értékeli a populáris regiszter magyar hagyományának megnevezését.⁴⁰ A fentiek értelmében a tézis érvényességét a magam részéről a *Nyolc ifjú legén...* kezdetű énekére is kiterjeszhetőnek gondolom, amennyiben a találékony költő egyfajta provokatív (búcsú) gesztusként ekhós vers gyanánt a *zabovola* trikánus leánynév-sorolót fordította meg szerkezetileg és tartalmában egyaránt, hogy ezzel magasabb regiszterbe emelje azt, vagyis az udvarias költészet nívójára. És valamennyi ifjú legény iskolázására.

³⁹ VADAI, i m.

⁴⁰ HORVÁTH IVÁN, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 275–294.

FILLÉRTÁR

Kölcsey Ferenc

Rövid Laistroma a' Debreczeni Grammatika' hibás állításainak

Cseke. Octob[er]. 20dik.
1815.

Az E[lő]Beszédben.

[A] leginkább jegyzést érdemelnek.

1. Hogy a' köznépnél van az Igaz magyarság.
2. Hogy a' Magyar Nyelv' regulázására Tudós társaságot kellene állítani.
3. Hogy kölcsönözni más nyelvből a' Magyarnak nem szabad.

—

A' Grammatikában.

L. 2., A' Magyaroknak nincsen sem több, sem kevesebb bötűjük mint a' Deákoknak, csak hang van több.

L. 5., A' gy, ty, ly, ny, ts, tz, zs, dzs, dz mindnyáján kettős hangnak, de az sz. nem.

L. 6., Ez a' Praeteritum nyugodtam, azt jelenti, hogy a' Nyugszik valaha így volt: nyugdzik, nyugodzik, nyugodszik. mint nyújtószik. Illyenek, a' visz, vidd, iszik, idd etc. Conf[eratur]. l. 122. §. XCIV.

L. 7., j, z, v. ezek hárman szolgabetük (litterae serviles) az ékesebb kimondásért. p. o. az árnyék pro, a árnyék.¹

L. 9., A' kettős hangu bötűkkel úgy élünk mint egyeseikkel. (vesd öszv L. 5.)

L. 11., Így kell írni: házonn, erőbenn. külömbség okáért, mert vadon ferus, a' vadonn super fera.

Így a' t-vel is. oldaltt

L. 12. Köny, könyű. Az Egyes első ejtésiben (Singularis pers. 1.) V-vel nem kell írni, egyébkor lehet.

L. 14. ezekből, a', ama' & cet. az Apostroph kimaradhat, mert a' nélkül is számos húzásaink vannak. —

a buza így esik a' kimondásban abbú[za] mert z, marad-el. (vesd öszve L. 7. Álcza. árnyék, ott a' mondatik, hogy a' k ott csak euphonica littera)

L. 17., szer azt teszi rend. Egyszeres, az az, egyrendbeli, simplex.

1 K: a árnyék. [ez alatti sor:] <...>

[Széljegyzetben:] L. 7 et 8., A' Szolga és cserebötűk közt nincs említve a' n. hát az g?

d[ett]o – mit teszen ez? inkább kell a' Szokásra figyelmezn, mint a' Következtésre (Analogiára).

L. 19. Herczegné, és Barátné rossz, mert mint Komám Asszony, úgy Barátom Asszony. Épen így Öcsém Asszony is hibás.

L. 20. Hat Casus.

L. 21. a' Gyermeke a' melly Péteré, vagy a' Péter' gyermeke (által szökvén az e egyikből a' másikba).

d[ett]o – Dativushoz (nak, nek végü ejtéshez) tartoznak a' ba, be, hoz, ra, úl, felé, mellé etc. végezetek is.

L. 23., A' Datívusnak sokszor Genitivusi értelmet adunk p. o. embernek fija. (vesdöszv[e]. l. 21. ezen példával Péter' gyermeke).

d[ett]o – A' Nyelv mint találtaott-fel. először feltaláltattak: A' Név mássai. Azután ezeknek hat Cásusai. A' Casusoknak² végzeteik a' Németeknél és Deákoknál a' Pronomenektől vétettek. A' Magyarban azok Postpositiókkal (vagy is Előltoljárókkal) formáltatnak, mellyek a' külömbben Indeclinabile Nevekhez hozzájok adatnak.

L. 24., A' Genitivalis e láthatik először Postpositionak,³ mint ebben földé lett, de ez a' nehezség, hogy itt az e változik, mint esonta. A' Genitivalis e pedig változhatatlan. stbb. hihetőbb hogy a' Genitiv. e lett az énből. Péter-én. lehet az is, hogy lett a' nő, né-ből. kihagyatván az n. vala mintebb[en] szemem az enyém első Syllabája kima rad. – 's ebből szeme-i. a' mi első bötűje. a' többi Casusok' végzeti mind Postpositiók.

L. 25. a' pluralis' k végzete a' verbumokban is [me]g van, 's lehet hogy a' sok-bol vétetett, mint a' ragasztékosokban az m, ebből enyim; éném.

L. 27. ezekben ló, tó a' v nem gyökér-betű mivel p. o. a' só-bol kihagyjuk, mert más só, sója, más sava: a' hol a' v gyökérbetű, n[em] hagyatík-el, p. o. név, öv.

L. 33. Fi. adiectivum, és teszen valamihez tartozót. Haza fi, hazához tartozó. – Budai, égi, ezek mind analogonok. Hogy a' fi adiect[ivum]. bizonyítja, mert fi, pl. fiak, fiú pl. fiúk.

d[ett]o – Palfiak, és Pálfiék ezek két külömböző pluralisai⁴ ennek Pálfi.

L. 34., Magos, vagy magas (hoch) jön ettől mag (Saame) pluralis magasak, de mondják magassak. ezt innen, mert mag, magu, magvas, magvasak, az v elhagyatík 's az s ben pótoltatík, 's lesz quod supra.

L. 42. Comparatívust csinál, a' bb. Superlativusban a' leg Praepositio.

L. 44. bátor, bátrabb; la tor, la trabb – ezek comparativusi megrövidítések, mint ez: erősb.

L. 46. tized, heted, olyan végzetűek mint a' verbumokb[an] szaporod (ik), pirosod (ik). Hanyadfű? az az, hanyadik füvet érte-el? harmadéve, az az, harmadik füvet ette.

L. 48. Én-nek genítivusa Enyím.

L. 48. Enyím, ex Ené, vagy Énén, Éném. Tiéd, ex Teé, vagy Teté, Teed. Övé, ex Őé,

2 K: <Ezen végén> A' Casusoknak

3 K Postpositiónak. – tollhiba, emed.

4 K: pluralisai^k [jav.]

Őjé, Övé. (lásd az ezen disquisitiók szerint készült hibás, de még is az Igazhoz közel járó paradigmát ezen lap[nak]. végén, 's a' 49.⁵ elején.) –⁶

L. 50., a, e, az, ez etc. kétséges, [hogy e]zekben a' zszolgabötű-é, mert [a] régi-ekb[en] így van, az király, az barom, és a' Casusokb[an] az elenyésző z, dageschírazás által pótoltatik-ki, mint annak, ennek. Más részről pedig bizonyos, hogy a' beszédben a' Z[-]t mindannyiszor kihagyjuk, valahányszor azt Mássalhangzón kezdődő szó követi, és rövidség[ne]k okáért kihagyhatjuk írásainkban is. Úgy is lehet vélekedni, hogy a' Z csak a' gyökér, mint a' harmadik ejtésben az nk és ez az oka, hogy annak eleibe hol át, hol ét teszünk, néha ít is, mint ebben izé. (vesdössze Lap. 7. és 14.)

L. 52., A' köznép alig tesz a' ki és melly közt különbséget, de a' mellyen nem lehet csudálkozni, mivel a' Közbeszéd más nyelveken is különbözik az Írásbeli és Tudósok beszédétől. (vesdössze a' Praefatiót, hola' Köznép' nyelvéről a' mondatik hogy az a' Jó Magyarság Critaeriuma, és hogy a' szerint kell írni).

d[ett]o – Ennen, tennen, önnön, ezekben az en és ön postpositió.

L. 53. a' ruhajÁ-ban, a' Suffixum A n[em] ebből van ő hanem A, illud.⁷ (Itt a' Suffixumok' magyarázatjokról sok jó van. 's a' Debreczeni Grammatika valóban tiszteletet érdemlene ha megállított⁸ Principiumokon, nem pedig találgatásokon épült volna). –

L. 54. a' Plurala Í ez<ekben> házaIm⁹, házaInk. ebből van N<... két> dologra vitetik. a' K pedig személy<eket> az az, Í jelenti a' possessumnak, <a'> K pedig a' possidens personának sokságát. Ennél fogva Cs[ípkés]. Komáromi példája szerint az Í mellől kilehet hagyni a' K-t mikor a' megelőző Possidensben már ott van az a' K. és így jól van Katonák fegyvere. és Katonák fegyverei. Ez pedig Katonák fegyverek homályos, mert ezt is teszi: milites sunt arma. Igaz ugyan hogy ezen következő példákban a' K t n[em] lehet elhagyni: Minekünk embereknek kezünk de az ilyenekkel n[em] igen élünk. etc. etc. (lásd végig a' XLVIIIdik §t.)

L. 67., Esetje, ez 's az e'hez¹⁰ hasonlókat szeretik az e vel a' i t mint-egy elnyeletni, 's lesz eseti.

L. 68., boldogabbik. ez az ik a' mellyik-ből van elszakasztva. (NB. Lap. 46. ezekb[en] tizedik, piroso**dik**, az iket azt mondja n[em] tudni honnan van?)

L. 71. sq. Angyal**ok**, Erdélyben Angyal**ak**. kérdi honan ez a' különbség. valyon n[em] egyformán volt-é valaha minden kemény vocalisu végzetek n[em] egyforma hangot vettek-é fel a' Pluralisban? Azt mondja igen, és az a' hang az ok volt. etc. (lásd a' nyomorék okoskodást egész a' 74dik Lapig.)

L. 76., Három Imperfektum, és egy Preteritum.

L. 77., Lészesz vagy leszel

d[ett]o – légy vagy legyél

(lásd ezen istentelen formációt ismét l. 78. megújítva)

5 K: 's a' <...> 49.'

6 K: [Széljegyzetben:] Conf[eratur]. Révai

7 K: [Széljegyzetben:] Vesdössze a' XLVI. §. Révaival.

8 K: megállított – th. emend.

9 K: hazaIm – th. emend

10 K: az <ezekhez>éhes

L. 78 és 79. Lejénd

L. 79. Léve, ez Supinumnak vétetik.

d[ett]o – a' Suffixum k, sz, l honan vette magát a' Verbum Substantivumb[an] nem tudja.

L. 80., A' Rendes igék gyökere kitetszik a' többek közt a' participiumbol és Imperfectumb[ól] finali terminatione resecta, olvaso, olvas-ó. szeret-e, és így val-a, val-ó dant val, lev-e, lev-ó dant lev vagy csak le. Ezeket osztán flectálja a' rendes úton.

L. 80. Vagyok, ennek nincs jövődjé, mert kirekeszt minden jövődőt. (miért nem hát a' múltat is?).

L. 81. lészek presens, lészek futurum (es ist nur ein wohlgemeinter Rath.)

L. 83., Ehtném, ez 's az ehhez hasonló a' Tehető verbumbol származott Óhajtók. 's csak így flectaltat[na]k Indicativus]. Imperfect]. ehetném vala. Perfect]. ehetném volt. Subiunctivus]. Perfect]. ehetném legyen. Plusquamperfect]. ehetném volna.

do – olvasgat, kéreget, és nyomtat, futtat ezek jelentő erejekre nézve¹¹ analogonok.

L. 84. 85., szeretlek, szeretel (a' híres csonka forma). Így kellene mondani: szeretel engem, de ezt a' szokás elrontotta. ebben még megvan: viszel engem, nem viszesz (?) –

L. 85., A' Transitivum Verbum flexióji holvették magokat? felelet. a' Verbum Substantivumok vagyok és leszek, flexiójikkol. a' Determinata formáb[an] pedig, a' Possessivum Nomenéiből.

Hogy esik ez? ime a' paradigma

kapok	kapsz	kap.
vagy-ok,	leszesz	
kapunk	kaptok	kap-nak
vagy-unk,	vagy-tok,	vagy-nak.

A' vastag vocalon végződők¹² kivén a' Sing[ularis]. Masodik pers[ona]. a' vagyokot veszik; a' vékony vocalon végződők, a leszeket.

Szeretlek, kaplak, a' vagyok és leszek végbötűjiket veszik-fel.

's a' szeretlek ugyan szépen jön innen lesz-EK, de a' vagy-OK bol miért kaplAK és kaplOK? ennek az oka nem tudatik.

Szeretel engem, ez a' gyönyörű forma jön ebből lesz-el. Fájlalja a' Debreczeni Gramm[atika], hogy ez a' forma csak ezen kevés¹³ verbumokb[an] van még fenn, mint olvasOL, viszEL.

eszel (jó, mert eszik), de a' Subjunctivban, úgy tanítja, mindenütt meg van. olvas-sÁL, kergesÉL.

L. 87. kapom, kapod, kapja, a' Possessivumok' Suffixumaikkal,
zabom, zabod, zabja.

¹¹ K: neze – th. emend.

¹² K: eredetileg: végzők

¹³ K: csak <eg> ezen kevés

De hát a' pluralis:

kapjuk, kapjátok, kapják.

Itt a' felelet. Jőnek ezek a' Singularis tertiatol. p. o. kapja. innen kapj, innen kapjunk, innen kapjuk (bravo!). hát a' második persona? épen így: kapja, kapjá, kapjátok. 's a' harmadik? kapja, kapjá, kapják. (sic!)

L. 89., a' Második személy három féle. így p. o.

olvassz,

olvasol, (!)

olvasod. –

L. 90., padja, nem paggya, vagy padgya. Igen jó. de miért hát a' Grammatika' eleje táján: attya, annya, báttya? (lásd. p. o. l. 9.,)

L. 97., Hogy az Imperativusban a' t terminatióju verbumok nem j ha[ne]m s bő-tűt vesznek, annak a' lehet oka mert némelly Napnyúgoti Nyelvekben is a' t és s egymással felcseréltetnek Was, Das, Wasser[.] Ezekben a' Hollandusok t-ét mondanak. A' Zsidóknak pedig a' Tau sziszegő. Illyen sziszegő T. és D is volt régen nyelvünkben, ilyenek ma is a' ts, tz, ds, dz, kellett valaha lenni dsz nek is, de helyettek már ma tiszta T. áll. Innen van már a' T mellett S az Imperativb[an], mint tanits, sokszor a' T elváltozván, mint szeress. &cet.

L. 98., Jere ebből Jöjj erre. Jövel, ennek Imperatívja, eljövök.

L. 99., hisz, nyugosz 's más illyen regulátlan verbumokb[an] a' Subjunct[ivus]. Imperf[ekt]. lenne hiszne, nyugoszna, könnyebb kimondás miatt, hinne &cet ha így írjuk nyugodna, akkor a' gyökér nyúgod.

L. 100., hall-valánd, szeret-lejénd, és így hallándok, szereténdek.

d[ett]o – Az Infinitivus így származik, kap lenni, kap-ni.

L. 101., Infinitivi Imperfect.¹⁴ hogy láttam. etc. (!)

d[ett]o – hallándani. Futur[um] Infinit[ivus]

L. 101. 102., Az mondatik, hogy a' tanítvánn, vagy tanítva nem participium, mert ezek indeclinábilék. Származnak így.

kapó. participium.

a, e, postpositio.

és így kapó-a, kapva. mint fenyő, fenyvek. tovább kapvá, és nn postpositióval, kapvánn (ez tehát a' Gerundium, viselő) kapva, és kapvánn, ugy különböznek, mint kertbe, és kertben.

Ezen lapon azt is megvallja, hogy az ilyeneknek kapva, tépve participialis értelmek is van, de azért csak nem szűnnek-meg Gerundiumok lenni.

L. 102. 103., legendi gratia venit, olvasás' kedvéért jött, magyarosabban: olvasni jött. (Igen jól, de miért haragszik hát B[eregszászi]. az Infinitivussal élésre?)

L. 104., menőben ez Supinum. ez is olvastomban.

L. 110., nem mondjuk, eszek de igen, evék, evél, eve. ez pedig edi nincs magyarul, mert ettem csak determinatum. 's ez mind azért mert az eszik és esz, iszik és isz cselekvő igék, nem közep. (Sunt transitiva, non vero intransitiva).

14 K: <---> [felé, mögé írva:] Imperfect.

L. 110. kaszáll, ennek a' passivuma kaszálltat, kaszálltattatom.

L. 111. Megvallja ugyan, hogy az ódom, ődöm nem passivalis végezet, ha nem az Intransitivumo[k] de ez bajlódom azt jelenti, hogy magunkban szenvedünk ugyan, de azt más valaki okozza. Azután a' kaszálltat etc. arra viszi a' figyelmet a' ki által a' dolgot véghez megyen, nem pedig a' ki szenved –. tovább, az IK a' passivalis végezet, az ód, őd pedig mind azt veszi-fel – ódik, ődik. stbb. (lásd végig a' Szerencsétlen Új passiva forma mellett való okoskodást az egész LXXXVII d. Cikkelyb[en] a' 113. lapig.

L. 115., csalódom, csalódok, csalódik

(csalom, (csalol, (csal.

az az.

A' passivalis végzetek így származnak.

szem[ély]. a' determinatáb[an]

2. – a' csonkábol,

3. a' gyökér 3dik személytől.

d[ett]o – csalódj, csalódjon és csalódjék. Csonkaforma: csalódjál.

L. 116., csalódjon, ő csalódjék. 'S így ezen a' tónuson az egész paradigma. Egy valóságos Amphibion Révai és Versegi közt.

L. 118., himezhámoz, zűrzavar ezek 's az ilyenek kettős gyökerű ígék.¹⁵

L. 121., Érzik, hallik vagy az Indicativus Presens Determ. Plu[ralis]. (Többes személyében, was soll das heißen?)

d[ett]o – Látszik, ex lát, látoz, látozik.

L. 124. Ezekben Ifjanta, haza, este, eleinte etc. az a, e Postpositio. (Közönségesen a' Post és Praepositio az Euphoniai betűváltozásokkal rakatnak-fel, hoz hez, ra, re stbb.)¹⁶

L. 125. Kor postpositio, és ezt teszi in. p. o. aratáskor.

L. 126., szer, szor, ször. Ez is postpositio. (L. 17., a' szer Substantivumnak véte-tik ezen értelemmel: rend.

L. 127., ban, ben, vagy helyesbben bann, benn.

d[ett]o – elé, n[em] elő ex el és é (!). elől ex el és öl, hozzá ex hoz és vá. Kivül ex ki és ül. &cet. Illyen gyönyörű formációkkal származtatnak a' Prae és Postpositiók egész a' 129. lapig. Különös jegyzést érdemel még, fel ex fő és ól, felé ex fel és é. stbb. Mert kigyőzne annyi bohóságot leírni? – fogva ex fogó ex a fogó fogva. (de hova tették azok az e[mbe]rek az eszeket?)

L. 138., Inkább, ebből lett I<...> IK mindég megkülönböztetést jelen[t] ik ennek a' comparatívja ikkább.¹⁷

15 K: [Szélgjegyzetben:] NB. csillincápolok, szurkapiszkálok, csereberélek, n[em] elliptika compositiók-é ezek nyelvünkben? valamint a' Mérmondó is Beregszászinál.

16 K: [Szélgjegyzetben:] NB. az Euphoniai betűváltozások miatt van az is, hogy sok particulák csak a' Consonánsb[an] mondatnak [me]ghatározatni. Így nn pro en, tt pro <ett> et &cet.

17 K: [Szélgjegyzetben:] NB. L. 139. Azt állítja, hogy a' köznép ma is mondja ikkább. azonban az ik comparatívja (ha volna) lenne ikabb, v[agy] ikobb. de ik = ille. és így az egész okoskodás, vagy inkább bohószkodás hasra esik.

L. 141. tudniüllik, vagy tudnillik (így szaporább).¹⁸

L. 142., A Magyar legutolsó Gyökerek egy Syllabájuk. Ezekhez vettetnek Né-melly Bötűk, magokb[an] semmit sem jelentők 's lesz a' gyökérből Új szó. (deriva[t]i o).

L. 143. – 147. Azt állítja-meg, hogy az igaz Magyar Szavakban a' lágy vocal nem concurál kemény vocállal. 's ezen állítást a' temérdek ellenvetésektől így akarja megszabadítani.

Béka, fazék etc. ezekben a' lágy vocal e, határos az elegyes természetű vocállal Í. Bíka, fazík. és így nincs kifogás a' régula ellen.

Asztalé, fác általában a' Genitivalis é sem teszen kifogást, mert ez ismét Í. asztali, fai (a' 24d. lapon. A' Genitívtot másképp magyarázza)¹⁹

[144.lap] Hallék, hallanék, Itt csak azért van e, hogy megkülönböztessék ezektől: hallák, hallanák. Hogy pedig nem mondjuk hallík, azért, hogy megkülönböztessék az épen illy bötűkből álló Substantivumoktól: fogyatéék, fogyatík.

[145–146. lap] Az é t. i. a' rövid e két féle. tiszta – etc. és a' [mel]y ö-vé változik. A' hosszú é is két féle. Némelyik nem változik í-vé, mint menyét etc. (miért? n[em] tudja) némelyik í vé változik, mint: békesség bíkesség.

Hogy a' hosszú é ível cseréltetik-fel, az esik a' könnyebb kimondásért, a' homály' eltávoztatásáért, 's az ékességért. És így ez nem hiba.

[146–147. lap] Ezekből következteti már, hogy a' Latiatuc n[em] való magyarhagyomány. Mert ilyenek vagynak benne²⁰ zumtuchel prozumtuchal, pukulnec pro puculnak. Ugyan ezen okból nem jól vagynak írva a' régi Documentumokb[an] némelly Magyar Nevek, mint: Zemera, Hetumoger, Verbulch, Zeguholmu, Zogeva, e' helyet Zagyva. (Ha valaki mutat bohóbb Grammatico-diplomatikust, erit mihi magnus Apollo). –

L. 148. s. fás ez 's a' hasonlók így származnak. fa, lesz pluralis fák, elvettetik a' k, 's tétetik s lesz fás.

Személy, az ilyenekben, csak a' Singularishoz tétetik a' terminatio.

L. 150., Siralom, ez 's a' hasonlók származnak így: sír, innen Imperf[ekt]. sira, innen siralom p[er] terminationem lom. Néha mindazáltal a' Jelenvalónak, és talán a' Második Aligmultnak első Személyei(k)től is, sőt az egészszen múlt[beli] egyes 3dik személyétől is ([a]mel]y egyszer 's mind a' Részesülőnek is egészenmúltja) formalÓD-nak szók hallom-ás, talám-ol, ittas, jártas. stbb. –

L. 154. s. Kerület helyes, felület nem, mert fel prae és postpositio (?).

L. 155. Ebből falat, nem jó falatozat.²¹

18 K: [Széjgyezetben:] NB. L. 142. Négy nemeit mondja a' Szofzármaztatásnak, v[agy] csinálásnak.

1. Deriva[t]io.
2. Compositio.
3. Idegen nyelvb[ől] kölcsön[zés].
4. Per Onomatopoeian.

19 K: [Széjgyezetben:] NB. asztal-é, asztal-i. Illyennek mondja a' né-t is.

20 K: bene – th. emend.

21 K: [Széjgyezetben:] NB. Micsoda módokon szabad v[agy] inkább n[em] szabad új szókat csinálni l. 154.–158. Reg. XIV–XXI.

d[ett]o – Személyes azt teszi szép (?) és így személyesen ezt teszi²² szépen, nem pedig személy szerént.

L. 159. ssq. a' Magyar Formativum Suffixumok parallelába hozat[na]k a' Görög, Deák, Német 's más nyelvek Formativumjaikkal.

L. 172., A' Formativum Suffixumok' praesendált egyformaságokból mutogatja, hogy a' Nyelveknek eredetek Egy. 's ezt némelly több nyelvekben feltalálta Szókból bizonyítja.

L. 175. Nádméz ez 's az ilyenek ellyptica Compositiók, ebből nádból való méz, tyúkol ebből tyúknak való ól.

Káka-bél kákához hasonló bél.²³

Péter-kés Péterhez való kés. 's ezen szellemb[en] egész a' 179 lapig.

L. 178. s. Néha külön véve a' Compositumoknak egyike sem teszen semmit, mint dérdúr, díbdáb, tséltsap stbb.

L. 179. Arboczfa composit ex, arbor et fa. Fogoly madár ex vogel et madár. Kutyapeczér ex kutya et pes²⁴.

L. 180., Nem jó Uram Atyám. és ha mondjuk is Uram Király, Uram Isten, de ezek amattól különböző mondások.

L. 181. Ember élete, e' helyet emberé élet. Varmegye hajduja, Varmegyéé Hajdu.

L. 192. Az effélékben: az Én Jánosom, a' te Soroksárod stbb. ezek: a, az, én, a' te stbb. e helyett állanak: enyím, tiéd, övé és nem Megkülömböztetők (Articulosok). –

L. 197., Se pénze, se posztója nincs. (pro sem) –

L. 198., Valamint a' Segítő, úgy minden egyébféle Íge, a' mellyel valakinek valamit tulajdoníthatunk²⁵; a' Harmadikejtést kívánja p.o. tartozolszolgálnia' hazának.²⁶

L. 202. A' Fogláló (Subiunctiv)²⁷ móddal többnyire akkor élnek a' Magyarok is, és úgy, mint más Nemzetek: hanem hogy a' Jövendőjét nem hallani a' közbeszédben. (miért még is a' Közbeszéd a' tökéletes Magyarság Criteriuma?)

L. 203. Csak két rendbeli Verbumokat lehet Infinitivussal egybeszerkeztetni.

1. Értelmet, akaratot stbb, 's magunkban véghezmenő cselekedetet jelentőket, de csak úgy ha mind a' határozatlan, mind a' határozó módban álló íge, a zonegy dologra vitetik. (látok írni, tudok kapálni).

2. Másra ható jelentésűeket, 's ezeket úgy is, ha nem mind a' két íge azon egy dologra vitetik. p. o. küldöm Pétert szántani, hívom a' cselédeket enni.

Ezen két rubricából mindenjózan fejkövetkeztetheti, hogy hát a' Magyarban az Infinitivussal élés csak nem végtelenül széles kiterjedésű.

De mit mond a' Debreczeni Grammatika?

Éppen nem az! Jó ugyan ez mint felebb látánk: küldöm Pétert szántani, de már ez: látom Istókot szántani, igen rossz, mivel ezen példában, a' határozatlan módban

22 K: személyesen <...> ezt teszi

23 K: [Széljegyzetben:] L. 177. Vőlegény (vivőlegény)

24 K: kutya et <pe...> pes

25 K: tulajdonítunk [felé írva javítva]

26 K: hazát [jav.]

27 K: (<Subi...> Subiunctiv)

lévő Ígék Magunkban véghez menő cselekedetet jelentenek; ha szinte némelyek az effélék közzül telyes cselekvők is, vagy magunkra hatók. [Illyenkor] hogy-gyal kell élni. Mert látom Istókot kapálni, vagy szántani, ezt így is lehetne érteni, látom hogy Istókot kapálja (fellebb azt mondá, hogy ez jó: küldöm Pétert szántani. de hát ezt nem lehetne így érteni: küldöm, hogy Pétert szántsa?)

A' Szenvedőb[en] azonban az Infinitivus jól jön-ki. p. o. akarom a' Szőlőmet kapáltatni.

Ez sem jó győzöttnek lenni láttam, mert ez németes v[agy] deákos a' helyett lát-tam, hogy győzött. Ámbár²⁸ a' 205 lap szerint az effélékre n[em] jó a' nyelvet m[eg] szorítani, mivel sokszor a' Deák vagy Német egybe szerkeztetést követvén rövidében szollhatunk: legalább a' sok **hog**y-ot inkább eltávoztathatjuk. Úgy is látjuk, hogy eleitől fogva egyik nyelv a' másiknak tulajdonságait tette magaévá, és annál fogva pallérozódott. (lásd szóról szóra p. 205)

Az Infinit[ivus]. Perfectummal való éléről láss. p. 209. is.²⁹

L. 211. Supinumokról lévén szó, ezek hozatnak-fel mint Supinumok: menet, jövet, menőben, dülőfélbenn.³⁰

—

A' mi a' Debreczeni Grammatika' Toldalékjait illeti, különösen az Etymologizálásra nézve, azokból nem lehet Hibák' la istromokat készíteni, mert csak nem minden sort le kellene írni. Azoknak nevetséges voltokat nincs senki a' ki ne érezze, 's ne tudja.

28 K: Ámbár – th. emend.

29 K: [Szélgjegyzetben:] NB. Hogy az Infinitivussal élés eleitől fogva sajátja volt a' Magyar Íróknak lásd Révainál Antiq. Litt. Hung. p. 151. s. Ha valaki nem látott egyebet a' Bécsi MS. Biblián, 's az Ilyés Püspök könyvén kívül, még is csak e' kettőből is e' felől bizonyos lehet. A' mi különösen az Infinit Perfectumot illeti (látom győzöttnek lenni), hogy ez is Magyar Szollás, megtanúlhatták volna a' Debreczeni Bibliothecáb[an] lévő Régi Magyar Agendariusbol is, hol ilyenek vagynak: Kristust Szenvedettnek lennie etc. De így van az, mikor valaki a' Nyelv' históriájának minden tudománya nélkül kezd a' Grammatizáláshoz.

30 K: Ezt követően két sor olvashatatlanul kihúzva.

Lakos

Cséke. Decobr. 20dik. 1815.

Rövid laistorona a' Debreczeni Grammatika hibás állításainak.

Alkötésjében.

- Leginkább jegyzős érdemlően.
1. Hogy a' köznéppel van az igaz magyar nyelv.
 2. Hogy a' magyar nyelv regularitása.
 3. Hogy kölcsönözni már nyelvből Magyarországra nem szabad.

A' Grammatikában.

2. 2., a' Magyarodnál nincsenek sem több, sem kevesebb bűnjök mint a' Deákodnál, csak hang van több.

a. 6., a' gy, ty, ly, ny, to, sz, sz, dzs, dz mindnyájuk kettős hangnak, de az 6k. nem.

a. 6., az a' maximum nyugodtam, az jelenti, hogy a' nyugodtam valaha így volt: nyugodtiek, nyugodtiek, nyugodtiek, mine: nyugodtiek. Allyszer, a' viz, víz, tük, tük a. Conf. l. 122. §. XLIV.

2. 4., j, z, v. egyet hánman fogja beírni (littera variat) az eddig több dimenzió. p. o. az árnyék jro, 2 árnyék: ~~árnyék, árnyék, árnyék, árnyék~~

a. 7. és 8.,
a' Szolga is esetében
szint nincs említi a' sz.
has az S?

Kölcsey Ferenc

Rövid Lajstromok, a' Cons[iliarius]. Aranka György Grammat[ikai]. hibájinak, az Erdélyi 'Társaság' Első Kötetében.

Cseke. Octob[er]. 21.dik.
1815[.]

L. 39., Nem szeresj, szeresje, rázj rázja, *vonj vonja*, hanem szeress, rázz, *vonny*.

L. 40., A' Nemes haza *se* keresi.

L. 42., Legelső tulajdonsága a' Magyar nyelvnek az, hogy A' mint beszéll úgy ír, és a' mint ír úgy beszéll.

L. 42., Elmejié, Kezié, nem Elmeéé, Kezéé.

L. 43. Az á é, és â, ë között közép hang nincsen.

L. 44. Kaszáll, kaszállya, fon, fonnya, itt az Ypsilon **j** helyett tétetik 's ez Euphonicai lágyulása a' bötűnek.

L. 45. A' Vezető-Szócskának (Artikelnak) fő célja a' nyelvekben, nem a' Nem' külömbségének kijelentése, hanem az, hogy a' Magán-értető szót a' Mássalérthetőtől – a' Substantivumot az Adiectivumtól megkülönböztesse.

L. 48., A' Személyt és hívatalt jelentő Szóknak kétféle többes Számok vagyon. p. o. János, Jánosok, Jánosék. Első K [b]an. másik ÉK [b]en.

(Tudhatta volna Cons[iliarius]. Úr, ha csak Pereszlényitől is, hogy a' Jánosék, ennek a' Genitivusnak pluralja: Jánosé, és, hogy minden külömbbség nélkül, minden Genitivusokat lehet declinálni.)

L. 52. Az én, te, ő Pronomeneket soha sem szoktuk sem a' Verbum, sem a' Substantivum elejébe tenni, hanem ha a' személyek megkülönböztetése, 's a' beszéd egybe köttetése különösen kívánja. És így Én szeretem a' Virtust, és Az én Atyám németes szollások. (Conf[eratur]. l. 158:)

L. 55., Az Activum Verbumnak nincsen Szenvedő formája soha, sem az eredeti formájában, sem a' több mindenféle származott formáiban, hanem csak akkor egyedül, mikor a' csináltató formáb[a]n van. ad, adat, adatik

L. 56., A' Közép Ige (Intransitivum) a' maga conjugaltatásáb[a]n vagy a' Cselekvő vagy a' Szenvedő formát követi vagy *mind a' kettőt*[.]

L. 58., A' határozott, vagy kötött forma (forma constructa, determinata) a' Gyökér mellé a' birtokos Név-más Eny-im, Ti-éd, Öv-é utolsó bötűit veszi-fel.

L. 59. A' Szenvedő forma egészen visszája a' végbötűkre nézve a' Cselekedő hatá-

rozatlan formának. Ugyan is ebben az a 'K' melly a' cselekedőben az egyes számban az Íge végén az első személyben vagy az a' Szenvedőben a' harmadik személy' végére tétetik. (p. o. várok és váratik)

L. 60., Példa arra, hogy az Intransitivum, mind a' Cselekvő, mind a' Szenvedő formát követi.

Vágyom, vágyol, vágyik.

Vágyok, vágyasz, vágy,

Vágylak,

Vágyom, vágyod, vágya.

(Miért nem jó hát, ha ez ugyan jó¹, a' következő lapon, a' vál és válik?)

L. 74. A' Tés forma (szeretlek, látlak) csak első személlyel bír, másodikkal épen nem, harmadikkal ezen egy szóban eszem.,

eszem, eszel, eszik,

Eszlek – eszen.

Megeszen a' farkas. (De hátha esz, eszen, mint lesz, leszen, ?)

L. 74., A' mikor a' Jó Deák Imperfectummal él, akkor a' Magyarban is okvetetlen evvel az idővel kell élni. De ne ercsd és ne követsd a' mai Németes Deákokat, kik a' Német Imperfectumot olykor is Deák imperfectummal teszik ki mikor a' deák múlt idővel szokott élni. (Conf[eratur]. l. 109.)

L. 75. Mondá vala, hibásnak látszik, semmi megkülönböztetett értelme, vagy élése nem lévén (Conf[eratur]. l. 107.)

L. 76. Talán írok, azt teszi fogok írni és így ez bizonytalan jövőendő.

L. 77. három változást mond a' vastag vocalu determinata formában.

zár-ja 's a' hasonlók

vágygya 's a' hasonlók.

padollya, szánnya 's a' hasonlók.

L. 91., a' V bötűn végződők a' Gyökérb[en] a' lág² hangért a' kimondásban, a' V mellé egy U betűt is szoktak felvenni. p. o. Hivu, rivu, szivu.

L. 108., Németes Magyarság: Holnap írandó leszek. stbb.

—

Nem lehet, hogy az említett Cons[iliarius]. Úrnak egy istentelen periodusát az Erdélyi Tars[aság]. I. Darabja 19. lapjáról fel ne hozzúk. Íme:

A' Cicero halhatatlan³ beszédei keresetlen, mindennapi szókkal vagynak írva, mellyeken sem az óság' penésze, sem az újság' íze nem érzik, czifraság és elmésségek csillámló fényei nélkül; a' szolgáló leány is megérthesse. stbb.

Ez a' periodus, hogy Yorick szavával éljek, akarmelly nyelvre fordítassék, nem teszen egyebet, ha nem azt, a' mi a' Debreczeni Grammatikának Elől-(utól)-járó beszédjében is van, hogy t. i. az ír jól Magyarúl, a' ki úgy ír hogy a' Köznép is megértse, az az, hogy az Igazán jó Magyarság' Criteriuma a' köznép' nyelve. Meg van mutatva, hogy a' Debreczeni Grammatika ezen állításával is úgy bánt, mint más száz állítása i-

1 :K: jo – th. emnd.

2 K: a' <...> lág

3 K: Cicero <...> halhatatlan

val, az az, a' munka közben elfeledte, 's az ellenkezőt mondogatta. lásd többek közt a' Debr. Gramm. 52. és 202. lap. Hogy Cons[iliarius]. Úr is épen ezt míveli, bizonyítják a' következő helyek. lap 107. ezen formáról Mondá vala, így ír: **a' Közparaszt nyelvből** nem régen kezdették némellyek szerencsétlenül az **Írás és könyv-nyelvbe** is bé-vinni. Ismét l. 119. Azt mondja, hogy a' Magyar Nyelv-Mesternek tudni kell a' külömbbséget melly van a' Könyvbéli és közönséges beszéd közt.

Nem kell-é minden lépten kiáltoznunk az Idvezítőnek szavait?

Uram, bocsásd-meg nékiek, mert nem tudják mit cselekesznek!

Beke. Beröb. Utol. Rövid Laipromoz, a' lons.
 1815. Aranka György Grammat. hibáinak,
 az Erdélyi Tanvadász Első kötetében.

α. 39., nem szeresj, szeresje, rárj
 rárja, vonj vonja, kanem,
 Szeress, tarr, vonny.

α. 40., a' nemis kara se keresi.

α. 42., legelő tulajdonsá-
 ga a' magyan nyelvének az, hogy
 a' mint berélt úgy is, és a' min
 in úgy berélt.

α. 42., Elmeje, kerie,
 nem Elmie, kerie.

α. 43. az á é, és á, é
 között közép hang nincsen.

α. 44., Kapall, kapallja,
 fon, fonnya, itt az Gyvilon
 helyett Ephetis és Euphonia lá-
 gyulása a' bötünek.

α. 45. a' Vereső-Szócának
 (Articulat) fő szöve a' nyelvében,
 nem a' Nem-ülöm-bizsének kijelentése.
 hanem az, hogy a' Magán-enthető Szót
 a' Massalant-enthető — a' Substantivum
 az adiectivumtól magán-ülöm-bizs képe.

α. 48., a' Szemelyt és hivatalt
 jelentő Szóknak jelje több Szóval

Onder Csaba

Két Kölcsey-kézirat a nyelvújítási harcok időszakából¹

Kölcsey Ferenc, *Rövid Laistroma a' Debreczeni Grammatika' hibás állításainak; Rövid lajstromok, a' Consiliarius Aranka György Grammatikai hibáinak, az Erdélyi Társaság' Első Kötetében.*

Előszó

A közkeletűen nyelvújítási harcként ismert diskurzus feltűnő fordulata volt a *Felelet a' Mondolatra* (1815) című pamflet megjelenése, amely után a szerzőpáros (Szemere Pál és Kölcsey Ferenc) komoly ellenreakciókra számított. Kölcsey most közreadandó két autográfjegyzete afféle munkanyagnak tekinthető egy tervbe vett újabb „Antimondolat”, azaz *Felelet 2.0*-hoz. A jegyzetek filológiai érdekessége, hogy megjelentetésükre eddig még nem került sor: Szauder József háromkötetes Kölcsey-kiadásának² jegyzeteiben még nem tudta azonosítani a csak töredékesen ismert egyik kéziratot. Történeti érdekességük pedig az, hogy bepillantást engednek a kazinczyánus szerzőpáros alkotói műhelyébe és Kölcsey Ferenc filológiai nézeteibe. A most közreadandó forrásszövegek és jegyzetek a *Kölcsey Ferenc: Nyelvtudományi munkák* című készülő kritikai kiadásból valók, amely kiadás részét képezi a *Kölcsey Ferenc Minden Munkái* című sorozatnak.

1.

Rövid Laistroma a' Debreczeni Grammatika' hibás állításainak

A kézitről

Cseke. Octobr. 20dik. 1815. Rövid Laistroma a' Debreczeni Grammatika' hibás állításainak.

Az autográf kézirat 265×210 mm méretű bordázott 19 fóliója számos más, autográf nyelvészeti tárgyú jegyzettel együtt bekötetlen, összefűzetlen, tékában őrzött

1 A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 azonosító számú, „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című program támogatásával készült.

2 *Kölcsey Ferenc összes művei*, 1–3. köt., kiad. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. A továbbiakban: KÖM2

kéziratgyűjteményben található a 4361 jelzet alatt (OSzK Kt Quart. Hung. 4361); a kézirat másik 2, egybefűzött fóliója (4 oldal) a 2832 jelzetű csomóban található (OSzK Kt Quart. Hung. 2832). Az ez utóbbin található pecsét szerint a kézirat 1947-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárába („M. N. Muzeum Könyvtára Kézirattári Növedéknapló 1947. év 2. sz.”; a lap másik oldalán 118-as nyomtatott, irattári számozás). A fóliók valaha egybefűzött egységet képeztek.

A Q. H. 2832 jelzeten lévő fólió tépett; a rektó (r) a kézirat elejét tartalmazza, a verzó (v) a kézirat (röviden: *LaistromDebrGramm*) 11–21., a másik lap r-v pedig a 144–159. lapok jegyzeteit tartalmazza. (Szauder József Kölcsey-kiadásának utószavában erről a töredékről azt írja, hogy „[Kölcsey] egy másik, két lapnyi jegyzete a Hallék, hallanék igét elemzi hangtörténeti szempontból, meg a siralom szó származékait”, közlésétől „nyersanyag” volta miatt eltekint.³) A Q. H. 4361 jelzeten lévő fóliók első lapja tépett, a címlap másik felét tartalmazza, a jobb felső sarkokban bekarikázott (30-tól 39-ig) és be nem karikázott (1-től 10-ig) ceruzás lapszámozás található. A 19 fólióból a 31, 37, 38, 39 bekarikázott számozású fóliók közepén ketté vannak tépve. Az utolsó számozott lap túloldalán kezdődik a *Rövid lajstromok, a’ Consiliarius Aranka György Grammatikai hibáinak, az Erdélyi Társaság’ Első Kötetében* (röviden: *LaistromAranka*). A *LaistromDebrGramm* a *LaistromAranka* és az *Előszámlálása azon Principiumoknak mellyek a’ Révai’ Grammatikájában megállítatnak* (röviden: *Előszámlálása Révai Gramm*) kézírataival megegyező bordázta tûpapírra és hasonló (világosabb barna) tintával íródott.

Kölcsey hagyatéki jegyzéke a 10. csomóban címszerint említi a szöveget: „Rövid laistroma a’ debreczeni grammatica s Aranka grammaticaja hibás állításainak”.⁴

A kézirat most jelenik meg először. A kiadás alapszövege: Kézirat (K)

A szöveget betűhíven adjuk közre: a kézírásban az s betűt jelölő /betűt s betűre írtuk át. Az aláhúzásokat aláhúzással, a kettős aláhúzásokat aláhúzással és vastagítással jelöltük. A kis- és nagybetűs írásmód következetlen, elsősorban a kiemelés szolgálja a kéziratban.

Keletkezés

A kézirat a rajta szereplő keletkezés és dátumozás alapján Csekén (ma Szatmárcseke) keletkezett 1815. október 20-án. A lista lényegében szó szerinti kijegyzéseket tartalmaz a Debreceni Grammatikából (rövidítve: *DebrGramm*, lásd még: *Magyarázatok*), oldalszámmal jelölve a jegyzetek forrását, néhány esetben megjegyzéssel, széljegyzetekkel, a jegyzetlista végén hosszabb kritikai reflexióval. A kézira ton szereplő dátumozás Kölcsey gyakorlatában a jegyzetelés megkezdésének időpontját jelöli. Eszerint a *DebrGramm*-át egy nap alatt lajstromozta, mivel másnap már Aranka György munkájának jegyzeteléséhez fogott (lásd: *LaistromAranka*, *Keletkezés*). Kölcsey a listát, hasonlóan a *LaistromAranka*-hoz, a Szemere Pállal közösen írt *Felelet a’ Mondolatra* (röviden: *Felelet 1815*) fogadtatása kapcsán készíti.

3 Vö. KÖM2 III. 1279–1280.

4 Vö. SOLT Andor, *Kölcsey halála és hagyatéka*, ItK, 1938/4, 375–393.

1815 nyarának végén a *Felelet 1815* megjelenésekor a szerzőpáros Surányban (ma Beregsurány) tartózkodik. Ugyan a kiadványt még nem látták, viszont a fogadtatás hírei már eljutottak hozzájuk. Mivel a *Felelet 1815*-ben Szemere és Kölcsey többek között a *DebrGramm* szerzői mellett még a református kollégiumi nevelést is megtámadta, igen sok ellenséget szereztek maguknak Debrecenben. Minderről így számolnak be Kazinczy Ferencnek:

„Az Antimondolatot még sem én, sem Pali nem láthattuk, s nem tudjuk, ha vajon a kéretlen kiadók nem csináltak-e insequentiaát? Annyit hallánk, hogy Debrecen nagy tűzbe jött ellenem, mivel a prefáció alatt az én nevem áll. Legyen! de ha már belejöttünk, igyekeznünk kell, hogy a dolog mennél jobb véget nyerjen. Különben nagyon meg kellene csaltokoznom, ha a publikum azt nem gondolná, hogy az Antimondolatban Uram Bátyámnak is része volt. Pali és én legjobban tudjuk, hogy abban senkinek másnak, annyiival inkább Uram Bátyámnak nem lehetett befolyása, s szükségesnek látjuk, hogy a publikummal tudattassék, mennyire nem akar Uram Bátyám ilyen felelgetésekre bocsátkozni. Uram Bátyámnak talán jó lenne deklarációt tenni a közönség előtt ezen dologban.

Méltóztassék U. B. nekünk a debreceni Magna Grammatikát elküldeni, mert azt itt kapnunk nem lehet, noha szükségünk reá igen nagy van. Vajon lesz-e valaha idő, melyben a korbácsok Debrecen megselezidítik? Minthogy mia az Antimondolatot, mint írást, nem láttuk, méltóztatik Uram Bátyám azt is küldeni, ha már megkapta volna. Valóban rendes állapot ez a miénk! Megeshetne, hogy ellenünk sokan felkelnének, s mi a dologokról csak évek múlva tudósítanánk, s olyankor készülnénk felelni, midőn a publikum figyelme már száz újabb dolgok által vonzattott el.” (Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Cseke, 1815. szeptember 1.)⁵

„Méreggel s dühvel veszik a monastikus nevelést melyet Kölcsey Somogyi felől írt. A debreczeni levél is nagy zajt indított. – S hogy a Debreczeni Grammatika szerzőjének egyike ignota quantitásnak van kikiáltva, mindenütt haraguszna érette. Veszprém vármegye a Dicsalomal az az Veszprémért haragszik. Pápáról dr. Zsoldos készül felelni; készülnek a debreczeniek is, s mindnyájan Kazinczy ellen.” (Szemere Pál Kazinczy Ferenchez, Surány, 1815. szeptember 2.)⁶

1815 kora szeptemberében a szerzőpáros a debreceniek és a veszprémiek válaszírásaira vár, előkészületeket téve közben a folytatásra, egy újabb Feleletre, vagy ahogyan emlegetik: a „második Antimondolat”-ra. Eme előkészületek között elsőként a *Debreceni Grammatikát* kívánják megszerezni, Kazinczytól kölcsönkérni, ahogyan az Kölcsey idézett leveléből kiderül:

„Méltóztassék U. B. nekünk a debreceni Magna Grammatikát elküldeni, mert azt itt kapnunk nem lehet, noha szükségünk reá igen nagy van. Vajon lesz-e valaha idő, melyben a korbácsok Debrecen megselezidítik?” (Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Cseke, 1815. szeptember 1.)⁷

5 Vö. Kölcsey Ferenc *Minden Munkái*, Kölcsey Ferenc: *Levelezés I. 1808–1818*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas Kiadó, 2005, 413–414. A továbbiakban: MM4 *Levelezés I.*

6 Vö. Kazinczy Ferenc *Összes Művei: Levelezés*, I–XXI., közléteszi VÁCZY János, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1890–1911, 145.

7 Vö. MM4 *Levelezés I.*, 413–414.

1815 októberében Kölcsey Homérosz *Iliászának* fordításával (vö. *GrammSzójegyzetek*), és Révai Miklós munkájával (vö. *ElőszámlálásaRévaiGramm*) van elfoglalva az újabb Antimondolat terve mellett:

„A debreceni levél igen jó, ahelyett nem kell más, a reáteendő feleletben az innen elmaradt hibákat utána lehetne hozni. Folnesicstől egynek készülni kell, mert oly érdemes úri ember nem maradhat jutalom nélkül. Gyarmatival fel kell hagyni. Pethével lehetne újságot írni. Kazinczy hívását, hogy novemberben benneteket látogassalak meg, talán elfogadom, s ha ez így történ, úgy többeket fogunk beszélhetni. Én most nem perlek, mivel úgyis azt óhajtom, hogy a tréfa folytatásával késsünk egy darabig. Révait olvasom, s sok, igen sok hasznát veszem. Képtelen újításokat, vagy inkább régítéseket viszek Homérban véghez, de még nem sok van. Míg ezek a gazdálkodás lármás napjai nem szűnnek, kevésre mehetek.” (Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Cseke, 1815. október 16.)⁸

Kölcsey az úgynevezett „debreczeni levél” megtartása mellett érvel – amelynek egyébként ő maga volt a szerzője, (lásd *Felelet 1815, Édes Öcsém Uram!*) –, azt jegyezve meg, hogy az újabb feleletben az „innen elmaradt hibákat utána lehetne hozni”. Magyarán a második Antimondolatban a debreceni grammatikusok által elkövetett, de a *Felelet 1815*-ben még fel nem hozott hibákat kell feltüntetni. Ugyan ekkor Kölcsey a további küzdelemmel még várni akar („én most nem perlek, mivel úgy is azt óhajtom, hogy a tréfa folytatásával késsünk egy darabig.”), de időközben meggondolja magát, mert a Kazinczytól korábban elkért (és minden bizonnyal megkapott vagy egyéb úton megszerzett) *DebrGramm*-át öt nappal később már ki is jegyzeteli Aranka könyvével (*LaistromAranka*) együtt, és éppen Révai munkájához fog hozzá (lásd: *ElőszámlálásaRévaiGramm*):

„A’ Debreczeni Gramm[atika] és az Aranka’ hibáijkiből a istromokat csináltam, lehet belőlök akármit dolgozni. Homér nagyon hever, mert a grammatikázás elvont. Most Révaival küzdök. Mondolatra írt feleletem már feleslegis van. Varga Tamás is küldött egyet. Szeretnék Homérra mentől előbb visszafordulni.” (Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1815. október 24.)⁹

A *LaistromDebrGramm* mellett a szintén ekkoriban jegyzetelt *LaistromAranka* tehát a második Antimondolathoz készül: a belőlük való „akármit dolgozás” arra utal, hogy Kölcsey mindezt szabadon felhasználható nyersanyagnak tekinti. Szemere Pál egy hónappal később kelt levele alapján a második Antimondolat tervéről ezt írja:

„A második Antimondolat plánja fell még nem tudósítottalak. Időszaki írás formában kellene dolgoznunk. Csak az intelligenz levelek is, mely sokféle tónt fognának nyújthatni. Recensio, levelek, dialóg, antikritik, nekrológ s egyebek, mint versek etc. De erről majd akkor tanakodjunk, ha Bohógyira felelet jó.” (Szemere Pál Kölcsey Ferencnek, Nagyfalú, 1815. november 23.)¹⁰

⁸ Uo. 434–436.

⁹ MM4 *Levelezés I*, 442., lásd még: 958.

¹⁰ Vö. MM4 *Levelezés I*, 445–446.

Kölcsey néhány hónappal később – miközben részletesen beszámoló a tudomása-
ra jutott pletykákról¹¹ – ezt írja Szemereinek:

„Én a’ Debreczeni Grammatikából, a’ Cons. Aranka Philologiai dissertatiojából az Erdélyi Gyűjteményben laistromokat csináltam, de mindezeknek csak akkor vegyük hasznokat ha az ellenírások fényt látnak.” (Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1816. március 28.)¹²

A második Antimondolat végül nem készül el, mivel az ígért ellenírások meg sem jelennek vagy tetemesen késnek (Somogyi Gedeon csak 1819-ben reflektál a történetekre, vö. *Értekezés a’ Magyar Verselés’ módjáról és Fordításokról. Tit. Petronius Arb. nevezetesebb Verseinek hasonló Mértékű, és ugyan annyi Sorú Próba- Fordításával együtt* (Veszprém, 1819), így Szemere és Kölcsey letesznek a folytatásról. A *Laistrom-DebrGramm* (és a *LaistromAranka*) felhasználásra nem került sor.

1831-ben Kölcsey az Akadémiától a nyelvtudományi szakszavak gyűjtését kapja feladatul, többek között a *DebrGramm* szakszavainak kijegyzetelését. Az Akadémia 1832. május 2-i jegyzőkönyve szerint Kölcsey a *DebrGramm*-ból „kivont philologiai” műszavak gyűjteményét benyújtotta (lásd még: *Műszavak*, Keletkezés). Noha ennek a kézírata nincs meg, semmi nem utal arra, hogy az 1815-ben készített laistrom és az 1832-ben összeállított szójegyzék bármilyen kapcsolatban lenne egymással.

Magyarázatok

laistrom – laistrom: ‘jegyzék, lista, számviteli könyv’. A középkori latin *registrum* szóból való, amely a *regestum* módosult változata; az utóbbi a *regerere*, *regestum* (‘visz-szahord, behord, bejegyez’) igéből való. A szóalak elhasonulás és hangrendi illeszke-

11 „Tudod-e tehát, hogy Debreczenben és Álmosdon az Antimondolatért épen oly dühvel haragusznak. a mily örömmel azt a váradiaik olvasták. Azok a Calvin gonosz fiai talán nem is gyuládtak volna fel, s nem rázattak volna ki indolentiáj okból, ha ezek a Eóma sorsosi nem mutatták volna örömköts a megtámadó én nem lettem volna. Prof. Ercsey’ leczkéinek egyikén közönségesen keltek ki ellenem, mert, úgy monda, nem szép a madárnak – s ez az ember, ki két évvel ezeltt engem arra kért, hogy tanítványi számára aesthetikát irjak, most maga fogott tollat, hogy velem bajt vívjon. Hagyján! mert a mint mondja a csúcsos szelesek tanítójok, a mi kardunkat sem fából faragták. Álmosdon az öreg Csanádi az epistolae obscuriorum említést vette maga ellen. Szegény öreg! ő azt hiszi talán, hogy litteratori per nem eshetik meg, ha csak az ő Werthes Ich-je szóban nem forog, és mit tartozik pedig a litte rátör tudni egy oly emberkérl, ki soha semmit nem írt, a nyelvet csak a Debreczeni grammatika szerint s a csak a Székelyhídi mellett magában vagy legfeljebb az iskola mesterrel ítélgette? – Halljad a mi következik. – Cons. és V. Palatínus Péchy Imre úr is méltóztatott megbotráncozni – és miért? Talán a Collegium miatt? nem! a superintendens mindentudó személye miatt? Azt sem! Mi miatt tehát? a Zafir Gergely miatt! Boné Deus! n szegény Major kínjában az els levél egyik sorában így is átkozódik: Diantre malheur! Azt mondják, hogy a Cons. is úgy szokott s a satyrát ott kereste, hol azt maga Lucilius sem kereste volna – risum teneatis a mici! Én ugyan folesztend olta még egészen ki nem tudám magamat nevetni. Mit tegyünk ezen emberekkel? Ezek, midn a hatokat verjük, a lábok szárát fájlalják.” (Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1816. március 28. Vö. MM4 *Levelezés I*, 465–466.)

12 Uo., 467, 981. Lásd még GYAPAY László, *Idegenségek és szokatlanságok: Kölcsey ismeretlen nyelvészeti tárgyú munkája*, ItK, 2002/3–4, 415–439, 422.

déseredménye(vö. Magyar etimológia iszótár). Kölcsey gyakorlatában ésszóhasználatában a jegyzések az adott könyv tartalmi kivonatolását (excerpatio) jelenti. Az ilyen jellegű munkáinak jellemzője: 1. kelezés/dátumozás. 2. a jegyzetelt mű könyvészeti leírása. 3. a jegyzetelt mű oldalszámainak megadása. 4. szó szerinti kijegyzések. 5. széljegyzetek, sorközi, írás végi reflexiók. Kölcsey lajstroma a jegyzésekkel mutat rokonságot. A Kölcsey-jegyzet címe így érthető: 'A Debreceni Grammatika hibás állításainak rövid listája.' Eszerint mindent hibásnak vél, amit kijegyzetel. Mindennek oka egzaktancsak azokon a helyeken állapítható meg, ahol kritikai reflexió is megjelenik a jegyzetekben.

Debreceni Grammatika – Jegyzetelt mű: *Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság*. Bétsbenn A' Magyar Hírmondó Íróinak Költségével. Alberti Betűivel. 1795. (A munka „Debreceni Grammatika” néven vált közkeletűen ismertté.)

Kölcsey, Kazinczyhoz hasonlóan, vitában állta DebrGramm által megtestesített filológiai (nyelvtudományi) szemlélettel és elvekkel.¹³

A DebrGramm létrejöttéről: az 1779-ben a *Hadi Történetek* című lap szerkesztői által meghirdetett Görög–Kerekes-féle pályázatra, amely a magyar grammatika megalkotását tűzte ki célul, ötpályamunka érkezett. Kettő ezek közül, Földi Jánosé és Veres Mihályé, debreceni alkotók munkája volt. A hármas bíráló bizottság (a kolozsvári és a nagyenyedi professzorok, valamint a debreceni Tudós Ítéldő-Bírák) egyiket sem jutalmazta. A szerkesztők átdolgozták a rendelkezésre álló anyagot, és az öt műből egyet állítottak össze, a debreceniek – elsősorban Földi nyelvtanát alapul véve. Így jött létre a *Debreceni Grammatika*. A szerzők (Domokos Lajos főbíró, Benedek Mihály, Szikszai György és Gál András lelkészek) – a Kollégium egykori diákjai – a debreceni professzoroktól nem kértek segítséget.

Deákoknak – értsd: a latin nyelvnek

quod supra – [lat.] itt: mint az előbb

disquisitio – [lat.] vizsgálat, nyomozás; itt:

paradigma – itt: a szó összes ragozott alakjának rendszerezett leírása

dageschírazás – [ném.] schieren, a. m. kiválogat, megtisztít

illud – [lat.] amaz, az említett

Cs[ipkés]. Komáromi példája szerint – A *DebrGramm* az 55. lapon idéz *Komáromi Csipkés György* (1628–1678), a Debreceni Kollégium egykori tanárának Biblia-fordításából.¹⁴ Károlyi fordításának javíthatóságát az 1645. évi amsterdami kiadásban már diákként elkezdte Komáromi. Újrafordított teljes Bibliája halála után, 1685-ben sem jelenhetett meg Debreczenben, majd csak a város költségén egy leideni kiadónál készült el 1717-ben. Példányait útban hazafelé a határóna katolikus cenzúra lefoglalta, egy részüket Egerben elégették, más részük tönkrement a pinceraktárban. Csak II. József türelmi rendelete (1789) után érkeztek haza a megmaradt példányok.

¹³ Erről lásd még: *Előszámlálása Révai Gramm*, illetve: Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1815. október 24. MM4 Levelezés I., 442.

¹⁴ Lásd: *Magyar Biblia Avagy az Ó és Új Testamentom könyveiből álló tellyes Szent Írás a' Magyar nyelven. Melyet A' Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönséges*

es ist nur ein wohlgemeinter Rath – [ném.] 'ez csak egy jó szándékú tanács'

Amphibion – [lat.] kételtű

Különös jegyzést érdemel – értsd: 'külön figyelmet érdemel'

bohóságot – értsd: 'botorságot, butaságot'

a' Latiatuc n[em] való magyar hagyomány – t. i. a *Halotti Beszéd*. Lásd: *Antiquitates*, illetve *Előszámlálása Révai Gramm.*

erit mihi magnus Apollo – [lat.] 'maga lesz a nagy Apolló'

Conf[eratur]. Révai – [lat.] *conferatur*, a. m. vesd össze, ti. az *Antiquitates*-szel.¹⁵

valamint a' Mérmondó is Beregszászinál – *Beregszászi Nagy Pál* (1750?–1828) a keleti nyelvek és a teológia professzora Sárospatakon; több összehasonlító nyelvészeti munka szerzője. A *Dissertatio Philologica de Vocabulorum Derivatione ac Formatione in Lingva Magyarica* (Trattner János Tamás, Pest, 1815.) című munkájában, 181. lapon lásd: „*mérmondó*, audax, liber in loquendo, qui audet dicere dicitque quod dicere vult”. (Lásd még: *A szószármaztatásról*, Magyarázatok.)

Beregszászi ez a „művéta nyelvművelés segítségére, Kulcsár István ösztönzésére (Praefat. XV.) írta; tehát bizonynival az újítók ellen közvetlenül a Mondolat stb. hatására. Itt hát fő dolog a szókszármaszásról és származtatásról szólni (ha szabada derivatiót és formatiót így értelmeznünk); mellékesen, minden indulat és személyek megnevezése nélkül, néhol a hibás származtatásokat megbírálni. Csakugyan ez foglalja el munkájának legnagyobb részét. [...] Beregszászi Derivatíójában kevés hibásan felvett vagy nem szabatosan megkülönböztetett képzőt találunk. Az összetettekről ismét nem kimerítőleg, sőt a főbb nemeket sem ismertette beszél; mégis mond eszméltetőleg egyetmást. [...] Az összetett nevek közül figyelmet érdemlő példái: mérmondó »audax liber in loquendo« – vox composita elegáns« – barnaszeg (úgy hiszem szégbarna, mint szégsárga v. ö. félszeg néha: felszeg p. áron).”¹⁶

Négy nemeit mondja a' Szolzármaztatásnak, v[agy] csinálásnak – Ez a négy módozat (1. Deriva[t]io. 2. Compositio. 3. Idegen nyelvb[ől] kölcsön[zés]. 4. Per Onomatopoeian) Kölcsey írásában: *A szószármaztatásról* (KÖM2)

Infinitivussal élés eleitől fogva sajátja volt a' Magyar Íróknak –

Révainál Antiq. Litt. Hung. p. 151. s. – *Antiquitates*

Bécsi MS. Biblián – ms manuscriptum (kézzel írott, kézirat) rövidítése / MS: memoriae sacrum, azaz az emlékezet szentsége (szent emlékezetű?). Lásd még *GrammSzójegyzetek*: MS Biblia

A *Bécsi biblia* vagy Révai-codex (XV. század): Révai Miklós másolta le először (hozzá fűzött magyarázatokkal) a bécsi udvari könyvtárban, *Antiquitates* c. munkája 2. kötetében akarta kiadni. Döbrentei Gábor adta ki először Régi Magyar Nyelvmélekek I. kötetében.

Summáját és részeit meg-mutató marginalis jegyzésekkel meg-világosított: Comáromi C. György, Leiden, 1685. Esztendőben.

15 RÉVAI Miklós, *Antiquitates Literarvae Hvngaricae*, kiad. TRATTNER Mátyás, Pest, 1803. [Magyar Deákságnak Régiségei]

16 IMRE Sándor, *Beregszászi Nagy Pál élete és munkái*, Székfoglaló, A M[agyar]. T[udományos]. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 1880, 39–40, 42.

az Ilyés Püspök könyvén – Illyés András: Keresztyéni életnek példája avagy tüköre, Nagyszombat, 1705.

Régi Magyar Agendariusbol – Agendarius, liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus, & aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus, parochi, & alii curati, in dioecesi & provincia Strigoniensi utuntur, a novo impressus: Quibus additae sunt lingua vernacula, pia et catholicae aliquot exhortationes, ad eos, qui utuntur sacramentis, & qui eorum administrationi intersunt. Tirnaviae [Nagyszombat], M.D.XCVI. [1596]. (Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában RMK1448 jelzettel található meg a Kölcsey által említett Debreczeni Bibliotheca példánya.)

2.

Rövid lajstromok, a' Consiliarius Aranka György Grammatikai hibáinak, az Erdélyi Társaság' Első Kötetében

A kéziratról

Cseke. Octob. 21. d. 1815 Rövid Lajstromok, a' Cons. Aranka György Grammat. hibáinak, az Erdélyi Társaság' Első Kötetében.

Az autográf kézirat számos más, autográf nyelvészeti tárgyú jegyzettel együtt bekötetlen, összefűzetlen, tékában őrzött kéziratgyűjteményben található az OSzK Kt Quart. Hung. 4361 jelzet alatt; 1978-ban került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába (lásd: 5. f. v-ján a kézirattár szögletes pecsétje: „Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattár Sz. 354/99/1978”).

Az öt 265×210 mm méretű bordázott fóliók középen ketté vannak tépve. A jobb felső sarkokban bekarikázott (40-től 41-ig) és be nem karikázott (11-től 22-ig) ceruzás lapszámozás található. A kezdő lap túloldalán található a *LaistromDebrGramm* utolsó jegyzete. A *LaistromAranka* a *LaistromDebrGramm* és az *Előszámlálása Révai Gramm* kézirataival megegyező bordázott papírra és hasonló (világosabb barna) tintával íródott. Kölcsey hagyatéki jegyzéke a 10. csomóban cím szerint említi a szöveget: „Rövid laistroma a' debreczeni grammatica s Aranka grammaticája hibás állításaiknak.”¹⁷

A kézirat most jelenik meg először. A kézirat címadását követjük, feloldva annak rövidítéseit. A kiadás alapszövege: Kézirat (K)

A szöveget betűhíven adjuk közre: a kézírásban az **s** betűt jelölő *f* betűt **s** betűre írtuk át. Az aláhúzásokat aláhúzással, a kettős aláhúzásokat aláhúzással és vastagítással jelöltük. A kézirat bizonyos szavakata kisbetűk méretének növelésével emel ki: ezt *kurziválva* adjuk vissza.

¹⁷ SOLT Andor, *Kölcsey halála és hagyatéka*, i. m., 392.

Keletkezés

A kézirat a rajta szereplő keletkezés és dátumozás alapján Csekén (ma Szatmárcseke) keletkezett, 1815. október 21-én. A lista lényegében szó szerinti kijegyzéseket tartalmaz Aranka György munkájából, *A' Magyar Nyelv-Mivelő Társaság' Munkáinak Első Darabja*-ból (röviden: *MagyarNyelvmívelő 1796*, lásd még *Magyarázatok*), oldal számmal jelölve a jegyzetek forrását, néhány esetben megjegyzéssel, széljegyzetekkel, a jegyzetlista végén hosszabb kritikai reflexióval. A kézirat onn szerezplő dátumozás Kölcsey gyakorlatában a jegyzetelés megkezdésének időpontját jelöli. Eszerint a *LaistromAranka*-t Kölcsey a *LaistromDebrGramm* után kezdi kijegyzetelni (vö. *LaistromDebrGramm*, Keletkezés). Kölcsey a listát, hasonlóan a *LaistromDebrGramm*-hoz, a Szemere Pállal közösen írt *Felelet 1815* fogadtatása kapcsán készíti.

Keletkezéséről a *LaistromDebrGramm* keletkezése kapcsán elmondottak ismételhettek meg (lásd ott). A jegyzetet Kölcsey kétszer említi:

„A' Debreczeni Gramm[atika] és az Aranka' hibáikból a laistromokat csináltam, lehet belőlök akármit dolgozni. Homér nagyon hever, mert a grammatikázás elvont. Most Révaival küzdök. Mondolatra írt feleletem már feleslegis van. Varga Tamás is küldött egyet. Szeretnék Homér-ra mentől előbb visszafordulni.” (Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1815. október 24.)¹⁸

„Éna' Debreczeni Grammatikából, a' Cons. Aranka Philologiai dissertatiojából az Erdélyi Gyűjteményben laistromokat csináltam, de mind ezeknek csak akkor vegyük hasznokat ha az ellenírások fényt látnak.” (Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1816. március 28.)¹⁹

Nem tudni, hogy a *MagyarNyelvmívelő 1796* hogyan állt Kölcsey rendelkezésére. Mivel a *DebrGramm*-át Kazinczy Ferentől kéri kölcsön,²⁰ és a két munkát egyszerre jegyzeteli, Aranka munkájára vélhetően Kazinczy hívja fel Kölcsey figyelmét, és talán a kötetet is ő küldi meg a Debreczeni Grammatikával együtt 1815 szeptemberében. A két jegyzetelt mű közötti kapcsolatot a *LaistromAranka* végén található hosszabb kritikai reflexió hozza létre, amelyben Kölcsey Kazinczy Ferenc Báróczy-életrajzát idézve tesz elítélő megjegyzést a nyelvszokást jelentő usus hasonló megítélései miatt (bővebben lásd még *Magyarázatok*).

Magyarázatok

Aranka György és az Erdélyi Társaság – A jegyzetelt mű: *A' Magyar Nyelv-Mivelő Társaság' Munkáinak Első Darabja*. Szebenben. Nyomtattatott Hochmeifter Márton betűivel. 1796. Kölcsey ténylegesen csak az Első szakaszt (36–125.) jegyzeteli, illetve a II. Bevezető cikkelyhez fűz kommentárt. *Aranka György* (1737–1817) Marosvásárhelyt törvényszéki közbíró, 1796-tól az erdélyi királyi tábla rendes ülnöke. 1793-ban hozta létre a nyelvművelés kérdéseivel foglalkozó társaságát, amelynek

¹⁸ MM4 Levelezés I, 442. Lásd még: 958.

¹⁹ MM4 Levelezés I, 467.

²⁰ Vö. Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Cseke, 1815. szeptember 1. MM4 Levelezés I, 413–414.

titkára volt. A Magyar Nyelvvelő Társaság első kiadványa volt a Kölcsey által jegyzetelt munka. Kölcsey levelezésében egyetlen helyen, a debreceni kollégium könyvtárában található magyar grammatikák kapcsán nemlíti Aranka Györgyöt: „Nomenclatura s. Dictionarium Latino Ungaricum. 1597. Írta Szikszai Fabricius Balázs. Kiadta legelőször Pesti Gáspár 1592., azután Uifalvi Imre 1597., ismét 1619. Horányi Bod után csak az első és utolsó számot említi. A könyv magába nem nagy tekintetet érdemel, azt mindazáltal el nem mulatom jelteni, hogy kifogást tesz Cons. Aranka azon állításába, hogy a lacrymát minden régi írások könyvnek írják, mert a 62. levél első felén a lacrymát így magyarázza: Köeny-hullatas.”²¹ Kölcsey Arankával szemben táplált ellenérzésére a jegyzeten kívül más adatunk nincs. Vélhetően Kazinczy hatásával számolhatunk, akinem volt jó véleménye a magyar nyelv művelése érdekében összeállt erdélyi társaságról, mivel azok „a nyelvnek úgynevezett tisztasága mellett buzognak minden újítást nyelvrontásnak kiáltoznak”, és amely [társaság], „(Munkáik I. dar. Szeben, 1796. I. 7.) azt állítja, hogy ennek jobbítás nem kell, mivel ez tökéletes [...]”.²²

Consiliarius – [lat.] tanácsos, tanácsadó

Tudhatta volna [...] ha csak Pereszlényitől is, hogy [...] minden Genitivusokat lehet declinálni – *Pereszlényi Pál* (1631–1689) jezsuita tanár, áldozópap, lásd még: *Előszámlálása Révai Gramm.* Hivatkozott munkája: P. Paulo Pereszlényi: *Grammatica Linguae Ungaricae. Tyrnaviae* [Nagyszombat], 1682. Pereszlényi Pál: *A magyar nyelv grammatikája. Grammatica Linguae Ungaricae.* Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. Vladár Zsuzsa, A Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2006. A birtokos esetek ragozásáról: „A korai magyar grammatikákban a genitivus eset végződése mindig *-é*, ami valójában birtokjel. A modern felfogás szerint a magyarban nincs önálló genitivusi forma, alakja megegyezik a részes esettel: *nAk* [...]. Pereszlényi korában azonban, mivel a mintának tekintett latin esetsorban szerepelt genitivus végződés, fel sem merülhetett az a gondolat, hogy a magyarban ne lenne külön alakú megfelelője. Az *-é* végződés genitivus esetté nyilvánítása mellett szól, hogy a birtokoshoz kapcsolódó névszói végződés, és szemantikailag egyértelműen possessivusi viszonyra utal. Ugyanakkor, mivel a birtokjeles alak egy kifejtett birtokos szerkezet rövidítése, használata korlátozott, jelölete pedig a birtok, ezt Pereszlényi is felismerte (1682. 45–7. [2006. 130–134]).” (A fordító C. Vladár Zsuzsa jegyzete, u.o. 412.)

a' Jó Deák – azaz a latin nyelv

istentelen periodusát – értsd: borzasztó, szörnyű szakaszát.

hogy Yorick szavával éljek – ti. Kazinczy szavával. Laurence Sterne (1713–1768) angol író *Sentimental Journey through France and Italy by Mr. Yorick* (1768) című regénye Kazinczy Ferenc fordításában *Érzékeny Utazások Francia- és Olaszországban*

²¹ Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1808. december 7. MM4. Levelezés I, 33. vö. még uo. 644.

²² KAZINCZY Ferenc, *Báróczy Sándor élete = Kazinczy Ferenc Művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok, vál., szöv. gond., jegyz. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 779–800, 788.)* Lásd még: *Yorick szavával*.

címmel 1815-ben jelent meg (*Kazinczy Ferencz' Munkái: Szép Literatura*, IV., Pesten, Trattner János Tamásnál. 1815. 87–346.). Vélhetően eme időbeli egybeesés miatt nevezi Kölcsey a Sterne regényét fordító Kazinczyt Yoricknak. (Sterne regényének főhőse a *Hamlet Yorick*-jának nevét veszi fel utlevelében: „Elővevém tehát azt a Kötetet hol Hamlet találta, 's felhányván a' Sírások” scénjét az ötödik Aktban, ujomat a' Yorick' neve alá vettem, 's a' könyvet a' Gróf felé fordítottam. Me voici! mondtam.”)

Kölcsey nem jelöli meg forrását, de nem utalhat másra, mint az 1814-ben megjelent Báróczi-életrajz vonatkozó passzusára, amelyben Kazinczy ugyanezt a szakaszt használja föl Aranka munkájából véleményének kifejtéséhez:

„Az erdélyi társak [Munkák I. darab, Szeben, 1796.] lap 19. ezt mondják: »a Cicero halhatatlan beszédeikeresetlen, mindennapiszókkalva annak írva, melyek nems az óság penésze, sem az újság íze nem érzik; cifraság és elmésségek csillámló fényei nélkül; a szolgáló leány is megérthette.« – Oly beszéd, mely a járhatlan könnyen megteveszthetné, de nem azt, aki Rómának nyelvét és íróit nem a szokott felületességgel ismeri. Mert mi úgy hisszük, hogy meghatározni, mi volt legyen a Cicero korában keresett és nem keresett, mindennapi és nem mindennapi, nem oly felette könnyű, mint némely olvasó gondolná; úgy hisszük, hogy Cicerónak beszédeit a néphez nem csak a konyhaleányok – kik a rosták mellett nehezen fogtak összegyűlni a beszédet tartó consul hallgatására –, hanem sok polgárok is igen csak oly formán értették mint a szombathelyi meghalt nagyprépost, a rudinaipát és a sopronyi superintendens katedrai beszédeiket érti nagy része az ő hallgatóinak. És ha egyedül azt tarthatjuk jól írottak, amit a nép sepreje is ért, ha keresett, ha nem mindennapi, ha csonkított, kinyújtott, elváltoztatott szókkal élni vétek, mi lesz úgy Lucréc, mi Virgil, mi Horác? [...] Mint itt az erdélyi társak, úgy fog itélni minden, aki annak értéséig nem emelkedhetik fel, hogy a nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: *hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez.*”²³

Kölcsey egyik fő kifogása az a szemlélet – Aranka munkája és a *DebrGramm* között ebben látható hasonlóság –, amely a köznyelvi nyelvhasználatot teszi meg a nyelvhelyesség kritériumának. „A' köznép csak nem csinálhat usust, annyival inkább mert a' Népnék ususa mérföldenként változik.” – summázza Kölcsey az ezzel kapcsolatos elutasító véleményét még ugyanezen a nyáron Kazinczynak (Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Cseke, 1815. július 5.)²⁴

Debreczeni Grammatikának elől(utol)járó beszédjében – *DebrGramm* Előjáró Beszéd [XIII]–XXX., hiv. XIX–XX, lásd még: *LaistromDebrGramm*.

Debr[reczeni] Gramm[atika] 52. és 202. lap – *DebrGramm* 52.: „mivel a köz beszéd, más Nyelvekben is különböz, az Írásbéli és Tűdósok' beszédétől.” Vö. ezt *LaistromDebrGramm*. *DebrGramm* 202.: „A Foglaló Móddal többnyire akkor élnek a Magyarok is, és úgy, mint más Nemzetek: hanem hogy a Jövendőjét, nem hallani a

23 KAZINCZY Ferenc, Báróczi Sándor élete, i. m., 789–790. Első megjelenés: KAZINCZY Ferenc, *Báróczi Sándor minden munkái*, Újra kiadta Kazinczy Ferencz, Nyolczadik kötet (*Erkölcsei mesék. Marmontel után, Erkölcsei levelek Dusch után*; KAZINCZY Ferenc, *Báróczi Sándor' élete*), Trattner János Tamásnál, Pest, 1814.

24 MM4. Levelezés I, 398. Lásd még *Bevezető*.

köz beszédben.” Vö. ezt *LaistromDebrGramm*.

az Idvezítőnek szavait – *Lukács evangéliuma: 23,34*

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KAR MAGYAR NYELV-
ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZET KLASSZIKUS
IRODALOMTÖRTÉNETI ÉS
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK